

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“DAĞINTILARA MƏRUZ QALMIŞ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ
İTKİLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əhmədov Şamil Asil

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“DAĞINTILARA MƏRUZ QALMIŞ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ
İTKİLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 406

Magistrant:
Əhmədov Şamil Asil oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.f.d., dos. Salahov Ənvər Sadıq oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Əhmədov Şamil Asil oğlu and içirəm ki, “Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrində itkilərin uçotu və auditi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

DAĞINTILARA MƏRUZ QALMIŞ EMAL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ İTKİLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə çoxsaylı müəssisələr erməni quldurları tərəfindən talan edilərək, dağıntılara məruz qalmış və əmlakı oğurlanmışdır. Belə müəssisələr külli miqdarda itkilərə məruz qalmışdır ki, onların yerləşdikləri ərazilər işğaldan azad edildikdən sonra itkilərin həcmnin müəyyən edilərək konkret müəssisəyə işğal nəticəsində vurulmuş ziyanın məbləğinin hesablanması, eləcə də onların uçotu və auditi məsələlərinin araşdırması müasir dövrün aktual məsələlərindən hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi: Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisəsində itkilərin həcmnin müəyyən edilməsi, işğal nəticəsində vurulmuş ziyanın məbləğinin hesablanması, onların uçotu və auditi məsələlərinin araşdırması.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işi bir neçə metodlardan istifadə etməklə aparılmışdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövrü mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: İtkilərin uçotu və auditi nəticələri digər audit sahələri ilə müqayisədə daha çox diversifikasiyaya uğradığından və bəzi hallarda bir qədər yeni alt sahələr meydana gəldiyindən bu alt sahələr az araşdırılmış və onun araşdırılması ilə bağlı istər yerli, istərsə də xarici ədəbiyyatlar azdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrində itkilərin uçotu və auditinin metodiki məsələləri həll edilmişdir və bunlar ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində yerləşən emal müəssisələrinin bərpası prosesləri üçün istifadə edilə bilər.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Qazanılmış nəzəri və praktik müddəalardan, təkliflərdən, konkret tövsiyələrdən işğaldan sonrakı iqtisadi yeniliklərin sistemləşdirilməsi və gerçəkləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, dağıntılar, itkilər, uçot və audit.

ACCOUNTING AND AUDIT OF LOSSES IN PROCESSING ENTERPRISES EXPOSED TO DESTRUCTION

SUMMARY

The actuality of the subject: Numerous enterprises in the liberated territories were looted by Armenian bandits, destroyed and their property was stolen. Such enterprises have suffered so many losses that after the liberation of their territories, the amount of losses is determined by calculating the amount of damage to a particular enterprise, as well as the study of their accounting and auditing.

Purpose and tasks of the research: to determine the amount of losses in the destroyed processing plant, to calculate the amount of damage caused by the occupation, to investigate their accounting and audit.

Used research methods: The research was conducted using several methods, the first of which is the analysis method.

The information base of the research: Both local and foreign literature, electronic resources, periodical sources were used in the dissertation.

Restrictions of research: As loss accounting and audit results are more diversified than other audit areas, and in some cases new sub-areas have emerged, these sub-areas have been little studied and there is little literature on both local and foreign literature.

The novelty and practical results of investigation: Methodological issues of accounting and audit of losses in the destroyed processing enterprises have been solved and they can be used for the restoration of processing enterprises located in the liberated territories of the country.

Scientific-practical significance of results: Theoretical and practical provisions, proposals, specific recommendations can be used to systematize and implement post-occupation economic innovations.

Keywords: liberated territories, destruction, losses, accounting and audit.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AI	Avropa İttifaqı
AR	Azərbaycan Respublikası
ARDSK	Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
ASP	Ağdam Sənaye Parkı
BMHS	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları
CRM	Müştəri Münasibətlərinin İdarə Edilməsi
İAEƏ	İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər
KT	Kənd Təsərrüfatı
MB	Mərkəzi Bank
MN	Maliyyə Nazirliyi
NK	Nazirlər Kabineti

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ERMƏNİ İŞĞALI NƏTİCƏSİNDƏ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YARANMIŞ İTKİLƏRİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	11
1.1. Erməni işğalı nəticəsində emal müəssisələrində yaranmış itkilərin iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı	11
1.2. İtkilərin uçotunun normativ və hüquqi əsasları.....	17
1.3. Erməni işğalı zamanı emal müəssisələrinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi, uçotunun təşkili məsələləri və inventarizasiyasının xüsusiyyətləri	24
II FƏSİL. EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İTKİLƏRİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	32
2.1. Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrinin işğaldan əvvəlki vəziyyətinin araşdırması və müasir vəziyyətinin inventarizasiyası.....	32
2.2. Inventarizasiya nəticəsində aşkar edilmiş itkilərin sintetik və analitik uçotu..	38
2.3. İtkilərin idarəetmə uçotu və auditü	477
III FƏSİL. DAĞINTILARA MƏRUZ QALMIŞ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İTKİLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	53
3.1. İtkilərin uçotunun Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi	53
3.2. Elektron mühasibat uçotu şəraitində itkilərin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi məsələləri	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	65
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	67
Cədvəllərin siyahısı	73
Şəkillərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində işğaldan əvvəlki dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş çoxsaylı müəssisələr erməni quldurları tərəfindən talan edilərək, dağıntılara məruz qalmış və əmlakı oğurlanmışdır. Belə müəssisələr külli miqdarda itkilərə məruz qalmışdır ki, onların yerləşdikləri ərazilər işğaldan azad edildikdən sonra itkilərin həcminin müəyyən edilərək konkret müəssisəyə işğal nəticəsində vurulmuş ziyanın məbləğinin hesablanması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu tipli müəssisələrə dəymiş ziyanın müəyyən edilməsi, onların uçotu və auditi məsələlərinin araşdırılması müasir dövrün aktual məsələlərindən hesab olunur ki, tədqiqat işi də bunlara həsr olunmuşdur.

İAEƏ-də düşmən tərəfin törətmiş olduğu talan, qarət və dağıntılar nəticəsində yaranmış itkilərin uçotu və auditi ümumi tablону müəyyən etməyə kömək edir. Bu işdə itkilərin uçotu və auditinin düzgün aparılmasının rolu çox böyükdür. İtkilərin uçotu və auditi işğal nəticələrinin qiymətləndirilməsində, müəssisənin uğradığı zərərlərin maddi tərəflərinin müəyyən edilməsində və bunların ümumiləşdirilərək, 44 günlük müharibənin nəticəsində məğlub edilmiş düşmən tərəfə qarşı vurulmuş ziyanların ödənilməsi üzrə kompensasiya iddiasının qaldırılmasında istifadə oluna bilər. Həmçinin, İAEƏ-də 30 illik işğal dövründə yaranmış itkilərin uçotu və auditi monitorinqlərin aparılmasında, bərpa proseslərinin idarə edilməsində, eləcə də iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması və uzunmüddətli planlaşdırılması, habelə gələcək səmərəli inkişaf, gəlirli fəaliyyət üçün proqram və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Problemin qoyuluşu baxımından hər hansı bir konkret müəssisəyə dəymiş itkilərin uçotu və auditi vasitəsi ilə həmin müəssisənin yerləşmiş olduğu məkanda monitorinq keçirtmək və araşdırmalar aparmaq zəruridir. Müəssisənin iqtisadi fəaliyyətində əmələ gələn, həmçinin də müxtəlif hadisələr nəticəsində baş vermiş itkilərin uçotu və auditi məsələləri bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Lakin Qarabağ müharibəsinin nəticəsində hər hansı bir müəssisəyə vurulmuş ziyanın və işğaldan meydana gəlmiş itkilərin uçotu və auditinə

dair kifayət qədər tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu mövzunun tədqiqat üçün seçimində bunlar nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi işğadan azad edilmiş ərazilərdə yerləşən emal müəssisələrinə düşmən tərəfin törətdiyi dağıntı və itkilərin uçotu və auditi prinsiplərinin nəzəri və metodiki əsaslarının aydınlaşdırılması və dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrində itkilərin həcmnin müəyyən edilməsi, işğal nəticəsində vurulmuş ziyanın məbləğinin hesablanması, onların uçotu və auditi məsələlərinin araşdırmasından ibarətdir.

Beləliklə, tədqiqatın məqsədi ilə aşağıdakı vəzifələr nəzərdən keçirildi:

- Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrində itkilərin uçotu və auditi sisteminin təşkilinin nəzəri əsaslarını müəyyən etmək bu sahədə daha əvvəl mövcud olmuş nəzəriyyə və tədqiqatları gözdən keçirmək;

- Respublikamızda emal müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunun təşkilinin Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək və bu sahədə gələcəkdə hansı addımların atılmasınının zəruri olduğunu qeyd etmək;

- Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrində itkilərin uçotu və auditinin təşkili problemlərini üzə çıxarmaq və onların həlli ilə bağlı təkliflər vermək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı emal müəssisələrində itkilərin uçotu və auditinin müasir vəziyyəti, predmeti isə işğaldan azad edilmiş emal müəssisəsində baş vermiş dağıntılar və talan edilmiş əmlakın həcmi və məbləğinin audit vasitəsi ilə müəyyən edilərək, onların uçotda əks etdirilməsi məsələlərindən ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işi bir neçə metodlardan istifadə etməklə araşdırılmışdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur. Bu metodla sosial inkişafın tənzimləməsinə aid bir sıra tədqiqat işi və ədəbiyyat mənbələri təhlil edilərək, yerli və xarici uçot məsələləri araşdırılmışdır. İkinci metod müqayisə metodu, üçüncü metod isə sintez metodudur ki, bunların da köməkliyi ilə ümumiləşdirmələr aparılmış və nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işində yerli, habelə xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövrü mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, emal müəssisələrində maddi dəyərlilərin və ehtiyatların uçotuna dair normativ-hüquqi sənədlərin məlumat bazalarından götürülmüş informasiyalarına istinad edilmiş, ARDSK, AR Nazirlər Kabinetinin qərarları, Mərkəzi Bankın və həmçinin başqa dövlət qurumlarının statistik və hesabat məlumatları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: İtkilərin uçotu və auditinin nəticələri digər audit sahələri ilə müqayisədə daha çox diversifikasiyaya ugradığından və bəzi hallarda bir qədər yeni alt sahələr meydana gəldiyindən bu alt sahələr az araşdırılmış və onun araşdırılması ilə bağlı istər yerli, istərsə də xarici ədəbiyyatlar azdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrində itkilərin uçotu və auditinin məsələsi ölkəmizdə yalnız ərazilərimizi işğaldan azad edəndən sonra mümkün olmuşdur. Bu baxımdan bu sahə ilə bağlı daha əvvəl tədqiqatlar, demək olar ki, aparılmamışdır. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi işğal zonasında qalaraq, dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrinə məxsus olan aktivlərin (əmlakın) talan edilməsi nəticəsində yaranmış itkilərin uçotu və auditinin metodiki məsələlərinin həll edilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Tədqiqat nəticələrindən işğal dövründə çoxsaylı müəssisələrə vurulmuş ziyanın müəyyən edilməsində və ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində yerləşən emal müəssisələrinin bərpa proseslərində istifadə edilə bilər. Əldə edilmiş nəzəri və praktik müddəalardan, təkliflərdən və konkret tövsiyələrdən işğaldan sonrakı iqtisadi yeniliklərin sistemləşdirilməsi və gerçəkləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. ERMƏNİ İŞĞALI NƏTİCƏSİNDƏ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YARANMIŞ İTKİLƏRİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Erməni işğalı nəticəsində emal müəssisələrində yaranmış itkilərin iqtisadi mahıyyəti və təsnifatı

İstehsal sahələrində avadanlığın keyfiyyətsiz saxlanması, təmiri və yenidən işlənməsi kimi əlavə dəyər yaratmayan fəaliyyətlər əməliyyat səmərəliliyini azaldır. İş prosesi sürətləndirir və əlavə dəyər verir, lakin hərəkət nə qədər sürətli və sərfəli olsa da, heç nəyə nail olmayacaq.

İstehsal nəzəriyyəsinə üç növ itki var: muda, mura və muri. Onlar tez-tez birlikdə istifadə olunur və Yaponiyada üç MU adlanır.

Yapon sözü olan muda israf edilmiş xərc deməkdir, lakin sözün özündə daha dərin məna var. Hər bir prosesdə olan resurslar - insanlar və mexanizmlər ya gəlir gətirir, ya da vermir. Muda gəlir gətirməyən hər hansı bir fəaliyyətdir.

Mura nizamsızlıq, muri isə gərginlik deməkdir. Gərgin və ya qeyri-müntəzəm olan hər hansı bir problemi göstərir. Üstəlik, həm mura, həm də muri də aradan qaldırılmalı olan faydasız muda hərəkətləri təşkil edir.

Operatorun fasiləsiz axınında, hissələrin və maşınların axınında və ya istehsal qrafikinə axınında pozulma baş verən kimi, mura bir nizamsızlıq baş verir. Məsələn, tutaq ki, operatorlar bir xətt üzərində işləyir və hər bir şəxs öz işini başqa şəxsə göndərməzdən əvvəl müəyyən təkrarlanan hərəkəti yerinə yetirir. Biri işdə digərlərinə nisbətən daha çox vaxt keçirdikdə, faydasız muda fəaliyyətləri ilə yanaşı, mura pozuntuları da yaranır, çünki hər bir işçinin işi ən yavaş işləyən işçinin işi ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Muri həm işçilər, həm maşınlar, həm də iş prosesləri üçün gərgin şərait deməkdir. Məsələn, yeni işə qəbul edilmiş işçiyə təcrübəli işçinin işini lazımi təlim keçmədən yerinə yetirmək tapşırılsa, iş stresli və ləng işləmək ehtimalı ilə çox güman ki, çoxlu səhvlərə yol verəcək və bununla da faydasız fəaliyyətlər yarada bilər.

Müəlliflər mudanın (zərərin) müxtəlif təsnifatlarını fərqləndirirlər. TPS-in yaradıcısı Çiyiçi Ono tərəfindən hazırlanmış təsnifat klassik hesab olunur. O, 7 növ istehsal itkisini müəyyən edib:

1. Həddindən artıq istehsal. İstehsalda bu, məhsulların istehlakçıya ehtiyac duymadan əvvəl istehsalı və ya növbəti əməliyyatdır. Bu kateqoriyaya daxil olan malları emal etmək üçün növbəti fəaliyyət hazır olana qədər görülən və növbəti proses üçün iş görülməyən hər hansı bir iş daxildir.

2. Gözləmək. İstehsalatda işçilər material gözləyərkən və ya avtomatik avadanlığın işinə baxarkən boş dayanırlar. Daha əvvəl başlayan işi davam etdirmək üçün mühəndislər rəylər, qərarlar, təsdiqlər, məlumat, satınalma sifarişləri və digər faydasız tapşırıqları gözləməli olurlar.

3. Həddindən artıq nəqliyyat. İstehsalda müxtəlif nəqliyyat vasitələrini görmək olar: yük maşınları, forkliftlər və konveyerlər. Nəqliyyat istehsalın vacib hissəsidir, lakin daşınan materiallar və ya məhsullar onlara dəyər qatmır.

4. Əlavə emal addımları. İstehsalda bunlar lazımsız və ya səmərəsiz hissələrin emal əməliyyatlarıdır. Kadrların adekvat hazırlığı səhvlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa kömək edir. Bu kateqoriyaya həmçinin hazır komponentlərdən istifadə etmək əvəzinə yeni komponentlər hazırlamaq, mövcud həlləri dəyişdirmək əvəzinə sıfırdan işləmək və standart istehsal prosesindən istifadə etmək əvəzinə hər bir layihə üçün yeni texnologiyalar hazırlamaq daxildir.

5. Həddindən artıq ehtiyatlar. Anbarda saxlanılan son məhsullar, yarımfabrikatlar, hissələr və komponentlər əlavə dəyər yaratmır. Daha doğrusu, onlar yer tutduqca və əlavə avadanlıq tələb etdikcə əməliyyat xərclərini artırırırlar (anbarlar, forkliftlər, kompüterləşdirilmiş konveyer sistemləri). Bundan əlavə, anbara əlavə işçi qüvvəsi və inzibati heyət lazımdır. Nə qədər ki, artıq əşyalar anbarda qalıb toz yığır, onlara heç bir dəyər əlavə olunmur. Zaman keçdikcə onların keyfiyyəti pisləşir. Üstəlik, onlar yanğın və ya digər fors-major hallar nəticəsində məhv edilə bilər.

6. Lazımsız səyahət. Bədənin dəyərin əlavə edilməsi ilə birbaşa əlaqəsi olmayan hər hansı bir hərəkəti məhsuldar deyil (Асадуллина А.И., Моисеев Р.Е. 2021: с.21).

30 il ərzində işğal olunmuş bu ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif tikinti materialları ilə çox zəngindir. Ağdam vilayətinin ərazisində belə materialların böyük ehtiyatları var: Çobandağ (əhəng ehtiyatı 140 milyon ton və gil 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və s.onlar yataqdadır. Tikinti bloklarının iri yataqları Çankəndi, mərmər isə xorda yerləşir.

Ölkəmizin işğalı zamanı müxtəlif növ faydalı qazıntıların 163 yatağı var idi ki, onların ehtiyatları təsdiq edilmişdir, məsələn: 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun-sink, 1 kömür, 6 gecə, 4 vermikulit, 1 soda istehsalı üçün xammal, 12 rəngli və Dekorativ daşlar, 10 ağac növləri, 21 üzlük daş, 9 gil, 20 sement materialları, 8 müxtəlif tikinti blokları növləri, 6 əhəng materialları, 10 qum çınqıl, 4 tikinti qum, 1 inci, 8 pemza vulkanik kül, 16 yeraltı şirin və 11 mineral su yataqları. Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə 561 minerallaşma yatağı, hadisələri və perspektiv rayonları aşkar edilmişdir.

Burada geoloji tədqiqatların aparılması sənaye əhəmiyyəti və mövcud filiz yataqlarının və qeyri-metal mineralların perspektivlərini qiymətləndirmək üçün zəruridir. Kəlbəcər bölgəsinin ərazisində yerləşən İstisu mineral suları əlverişli qaz və kimyəvi tərkibi, yüksək temperatur və böyük təbii ehtiyatları ilə seçilir. Onun suları insanın həm xarici, həm də daxili xəstəliklərini müalicə etməyə imkan verir. 80-ci illərdə İstisu fəvvarəsində böyük kurort və mineral su doldurma zavodu inşa edilmişdir. Bu zavod gündə 800 min litr su istehsal edirdi. Bütün bu tarixi və coğrafi şəraitə baxmayaraq, Yuxarı Qarabağın ermənilər tərəfindən işğalı və Qarabağ düzənliyindən zorla ayrılması bölgənin əhalisi və iqtisadiyyatı üçün çox ciddi problemlər yaratmışdır.

İşğal nəticəsində yeni tikinti üçün bütün maddi-texniki baza dağıdılmışdır. Qazanılan ərazilərdə işləyən sənaye sahələri respublikanın iqtisadiyyatında mühüm

yer tutur. Burada qida, yüngül və tikinti sənayesi müəssisələri inkişaf etmişdir. Bu regionda bu sahələrin inkişafı üçün güclü kənd təsərrüfatı xammalı və yerli təbii resurslar əlverişli olmuşdur. İşğal olunmuş ərazilərdə inkişaf etmiş sənaye sahələrindən yağ-pendir, şərabçılıq və qismən yüngül sənaye inkişaf etmişdir ki, bu da yerli əhalinin ərzaqla təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Yuxarı Qarabağ zonası Azərbaycanın böyük kənd təsərrüfatı regionudur. Kiçik Qafqazın əlverişli düzənlikləri və düzənlikləri və onların yay səthi axarı olan hissəsi kənd təsərrüfatında bitkiçiliyin və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının strukturunda taxılçılıq, yem istehsalı, üzümçülük, tütünçülük, kartofçuluq, pambıqçılıq, ət-südçülük və xüsusən qoyunçuluq üstünlük təşkil edir. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində bu ərazidə fəaliyyət göstərən bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri, o cümlədən kolxozlar, sovxozlar, təsərrüfat birlikləri və kənd təsərrüfatı müəssisələri fəaliyyətini dayandırmışdır. Belə ki, işğal olunmuş ərazilərdə 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 1988-ci ildən qalan 145 yeni yaradılmış sovxoz, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş və xüsusilə məşhur Qarabağ dövlət Atçılıq Təsərrüfatı, 135 kollektiv təsərrüfat və 31 peşəlararası müəssisə məhv edilmişdir.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını formalaşdıran və onları cari qiymətlərlə fermerlərdən almaq imkanına malik olmayan 1 365 ədəd özüyəriyən maşın, 3425 ədəd müxtəlif əkin və dartma traktoru, taxılıyığan və pambıqyığan kombayn və s. o, işğal edilmiş ərazidə qaldı, çünki azad edilə bilməzdi. İşğal olunmuş ərazilərdə 7 296 Su Elektrik Stansiyası, 36 nasos stansiyası, 26 irriqasiya sistemi, 18 baş irriqasiya qurğusu, 1200 kilometr satışlararası suvarma kanalları, 5600 kilometr kənd təsərrüfatı sistemləri, 127,7 min hektar yüksək keyfiyyətli suvarılan torpaqlar istismara verilmişdir. Aztorpaqlı Zaqafqaziya regionunda torpaqların ələ keçirilməsi nəticəsində milyonlarla insan mövcudluq üçün əsas mənbədən məhrum olmuşdur.

311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi biznesdən, o cümlədən 145 yeni yaradılmış üzümçülük təsərrüfatı, 1 365 avtomobil, 3425 əkin və traktor qoşquları, 7296 hidroturbin, 62 su nasosları və irriqasiya qurğuları, 1 200 kilometr kənd təsərrüfatı

suvarması, kanallar, 645,5 min hektar kənd təsərrüfatı torpaqları, 185,5 min hektar torpaq, 40 min hektar yeni üzüm plantasiyasından, orta hesabla 79,4 min ton buğda, 20,5 min ton pambıq, 324,3 min ton üzüm, 23,5 min ton kartof və s.onlar ildə qəbul olunurdu. işğal nəticəsində bitkiçilik məhsulları toplanmamış, 313,1 min baş iribuynuzlu mal-qara, o cümlədən 111,2 min inək və camış, 1 milyon 98 min qoyun və keçi, 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, 846 min ton illik heyvandarlıq məhsulları həlak olmuşdur.

Dünyanın qüdrətli dövlətlərini və siyasi liderlərini “Azərbaycanı dayandıрмаğa” çağıran Ermənistan rəhbərliyi də öz ağır cinayətlərinin miqyasını genişləndirir, kəndləri, şəhərləri, mülki əhalini, mülki obyektləri, məktəb və uşaq bağçalarını, xəstəxanaları, artilleriya və hərbi obyektləri raket hücumları hədəfə alır.

Məlumata görə, oktyabrın 19-da düşmən hücumlarına müqavimət göstərən Tərtər yenidən işğalçıların hücumuna məruz qalıb. Bu dəfə əsas hədəf rayonun Azadqaraqoyunlu kəndində yerləşən pambıqtəmizləmə zavodu olub.

Zavodun direktoru Feruz Hacıyev:

- Ermənilər öz zəifliklərini və döyüş meydanında məğlub olduqlarını görərək yaşayış məntəqələrini, mülki obyektləri, dinc əhalini atəşə tutmaqdan çəkinmirlər. Oktyabrın 19-da günorta saatlarında düşmən ağır artilleriyadan zavodumuzu atəşə tutdu. Müəssisənin ərazisinə düşən 30-dan çox mərmə bina və avadanlıqları sıradan çıxararaq yandırır. Yanğın nəticəsində 600 tondan çox pambıq külə çevrilib. Zavodun işçiləri arasında ölən və yaralanan olmayıb. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin yanğınsöndürənləri həyatlarını riskə ataraq əsl qəhrəmanlıq etdilər.

Fabrikə və mülki işçilərə hücumlar erməni barbarları tərəfindən bir daha içəridən nümayiş etdirilir. Eyni vaxtda 30-dan çox mərminin eyni əraziyə atılması düşmənin bu hədəfi qəsdən seçdiyini göstərir. Onun məqsədi mülki vətəndaşlarımızı öldürmək və iqtisadiyyatımıza ziyan vurmaq idi. Amma eyni zamanda unudublar ki, belə terror aktları Azərbaycan iqtisadiyyatına zərbə vura bilməz. Mənfur düşmən düşünməsin ki, bu hərəkət bizim əl-qolumuzu soyudu, ancaq ona qarşı nifrətin artdığını anlasın (<https://www.azerbaijan-news.az/view-201733/ermeni-igalcilarinin-novbeti-hedefi-pambiqtemizleme-zavodu-oldu>).

Beləliklə, erməni işğalı nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı külli miqdarda zərərə uğramışdır. Xüsusən də emal müəssisələrinin çoxunda itgilərin olması səbəbindən müəssisələrin həcmi, miqyasını, eləcə də məbləğini müəyyənləşdirmək üzrə monitorinqin aparılması vacib məsələdir.

İAEƏ-lərin və orada yerləşən şəhər və kəndlərin hazırki vəziyyətini gördükdən sonra belə qənaətə gəlirik ki, həmin ərazilərdə ermənilər tərəfindən bütün müəssisələr dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir.

Demək olar ki, bütün evlər və binalar, habelə xidmət obyektləri, iqtisadiyyat subyektləri kimi emal müəssisələri də talan edilmiş və yandırılmış demək olar ki, məhv edilmişdir.

Bu səbəbdən bu müəssisələrdə yaranan itkilərin də tərkibinə daxil olan müəssisənin bütün aktivləri, belə ki, onun binası, yerləşdiyi bölgədə işğaldan əvvəl kommunikasiya, habelə abadlıq və təchizat elementləri, avadanlıqları, mal və material ehtiyatları kimi əmlakı daxil olunmalı və onların hər biri üzrə məbləği hesablanmalıdır. Buraya əsas yol keçidləri olan işğalçı diversiya qruplarının ilk mərhələdə tutulması və dinc əhaliyə qarşı törədilən qanlı faciələr səbəbindən bu kəndlərdə yaşayan işlək və istifadəyə tam olaraq yararlı nəqliyyat vasitələrinin, eləcə də itkilərin miqyasının çox olduğu aydınlaşır. Məsələn, Kəlbəcər rayonunda olan “Kəlbəcər-Başlıbel avtomobil yolu”nda olan tunel sahəsi üzrə diversiya qruplarının ələ keçirməsi və burada 60 nəfərə yaxın olan dinc sakinin qətlə yetirilməsi, eləcə də nəqliyyat vasitələrinin qarət edilib və yandırılmış, bu səbəbdən Ağdərə istiqamətinə rayonun Tutquçay ərazisində yerləşən 23 kəndlə olan avtomobil əlaqəsi tamamilə kəsilmişdir. Bu zaman bu kəndlərdə işğaldan qabaq olan kolxoz və sovxozlara, həmçinin onlara aid olan KT məhsulları üzrə emalı müəssisələrinə və yerli əhaliyə məxsus 150-dən çox yük və minik avtomobilləri, eləcə də 30-dan çox traktor, 40-a yaxın otbiçən aqreqat və digər çoxlu texnika yolsuzluq səbəbindən ermənilər tərəfindən qarət edilmiş və daşınıb aparılmışdır.

Qeyd edək ki, bu bölgədə Əsrik kəndinin yaxınlığında olan “təsərrüfatlararası süd emalı zavodu”nun da külli miqdarda buradakı nəqliyyat vasitələri, habelə texnika və avadanlıqları qarət olunmuşdur.

Beləliklə, bunların hamısı irimiqyaslı itkilərin uçota alınması və onun qiymətləndirilməsi, habelə hesablamaların aparılması demk olar ki, sadə məsələ deyildir. Burada müxtəlif metodların kombinasiyası (uçot, analitika, monitoring və qiymətləndirmə) istifadə olunması qaçılmaz bir haldır. Bir çox müəyyən hallarda ənənəvi inventarizasiya metodları da tətbiq olunmalıdır.

1.2. İtkilərin uçotunun normativ və hüquqi əsasları

Hesab fakturasında tullantılara görə itkiləri azaldan məbləğlər göstərilir: sonradan istifadə oluna biləcək tullantıların dəyəri, tullantı istehsalçılarının haqlarından çıxılan məbləğlər, itirilmiş tullantılar. 207.1. “İstehsalatda itkilər” hesabı əsasında malların növləri, səbəbləri və təqsirkarları üzrə analitik hesablama aparıla bilər. İstehsal itkiləri ilə bağlı yazışmalar aşağıdakı kimi aparıla bilər:

Cədvəl 1: İstehsalatda yaranan zay üzrə müxabirləşmələr

N	Əməliyyatın məzmunu	Debet	Kredit	Məbləğ
1	İstehsalatda müəyyən edilmiş zay məhsul, anbara daxil edilir	207.1 “İstehsalatda zay”	202 “İstehsalat məsrəfləri”	-
2	Zay məhsulun düzəldilməsi üçün çəkilən material məsrəfləri	207.1 “İstehsalatda zay”	201 “Material ehtiyatları”	-
3	Zay məhsulun düzəldilməsi üçün çəkilən əmək haqqı məsrəfləri	207.1 “İstehsalatda zay”	533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”	-
4	Zay məhsulun düzəldilməsi üçün digər müəssisələrin xidmətləri	207.1 “İstehsalatda zay”	531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”	-
5	Zay məhsuldan yaranan istifadəyə yararlı materialların anbara daxil olması	201 “Material ehtiyatları”	207.1 “İstehsalatda zay”	-
6	Zay məhsuldan yaranan zərər təqsirkar şəxslərin əmək haqqlarından tutulur	533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”	207.1 “İstehsalatda zay”	-
7	Zay məhsuldan yaranan zərər istehsalat məsrəflərinə silinir	202 “İstehsalat (iş və xidmət) məsrəfləri”	207.1 “İstehsalatda zay”	-

Mənbə: <https://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=541>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İstehsal zamanı dəymiş itkilər müəssisənin uçot xərclərinə daxil edilə bilər, lakin vergi uçotunda bu cür xərclər əsaslandırılmalıdır. Odur ki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 108-ci maddəsinə uyğun olaraq, çıxılmayan

xərclərlə yanaşı, gəlirlərin alınması ilə bağlı bütün xərclər, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş icbari ödənişlər də tutulur. Nəticədə, məhsulun dəyəri olmadığı üçün tullantıların dəyərini vergi uçotu dəyərində aid etmək olmaz. Və belə itkilər müəssisənin xalis mənfəəti və ya istehsalçının xərci hesabına ödənilməlidir

Bundan əlavə, istehsal fəaliyyəti ilə bağlı “Mənfəət və məxaric uçotu haqqında” Qanunun 7.3-cü maddəsinə uyğun olaraq vergitutma məqsədləri üçün istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyicisi tərəfindən verilmiş hazır məhsulun satışına birbaşa xərclər daxildir. cəlb olunub Əsas məhsulun saxlanması və idarə edilməsi ilə bağlı başa çatdırılmış iş və göstərilən xidmətlər, xərclər, dolay xərclər, itkilər və s. Bu, bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin xərci ilə bağlıdır Məhsulun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, tullantıların müəyyən bir faizi həmişə mövcud ola bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal prosesi zamanı təbii itki dərəcəsini müəyyən etmək üçün xüsusi bilik və bacarıqlar tələb olunur və tullantıların yaradılmasının texniki bilikləri onun qiymətləndirilməsi üçün əsaslandırılmalıdır.

Bundan əlavə, ƏDV-nin təminatçısı olan istehsalçı müvafiq xərclərin dəyərini ƏDV-yə daxil etməlidir. Bu barədə Azərbaycan Vergi Məcəlləsinin 159.5-ci maddəsində deyilir:

“Vergi ödəyicisi malları (işləri, xidmətləri) ƏDV-nin ödənilməsi yolu ilə əldə etdikdə və müvafiq kompensasiya almaq və ya almaq hüququna malik olduqda, fəvqəladə hallar, zədələnmələr, çatışmazlıqlar istisna olmaqla, malların (işlərin, xidmətlərin) qeyri-kommersiya məqsədli istifadəsi zamanı (Vergi Məcəlləsi R, 2019).

Ona görə də məqalədə göstərildiyi kimi, tullantı və ya hər hansı tullantı məhsulu yalnız fəvqəladə hallar (yanğın, daşqın və s.) zamanı yaranır, digər hallarda isə ƏDV tutulur.

Müəssisə mühasibat uçotunun və hesabatının düzgünlüyünü və tamlığını yoxlamaq üçün vaxtaşırı öz aktivlərini, öhdəliklərini, hesablamalarını, kapitalını və s. maddi sərvətlərin və ümumilikdə balansın bütün aktiv və passivlərinin inventarını aparmaq.

2. Inventarizasiyanın məcburi olduğu hallar istisna olmaqla, hesabat ilində inventarların sayı, onların inventarlaşdırılması müddətləri, bu inventarların hər birində yoxlanılmalı olan əmlak və öhdəliklərin siyahısı müəssisə tərəfindən müəyyən edilir.

3. Inventarlaşdırma aşağıdakı hallarda tələb olunur:

- müəssisə əmlakı icarəyə verdikdə, aldıqda, satdıqda, habelə dövlət ya da bələdiyyə müəssisəsinə, səhmdar cəmiyyətinə və ya başqa müəssisəyə yenidən təşkil edildikdə;

- illik maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsinə qədər oktyabrın 1-dən gec olmayaraq əmlakın və öhdəliklərin cari vəziyyətini hərtərəfli yoxlamaq məqsədilə inventarizasiya aparılarkən;

- müəssisə ləğvetmə balansı tərtib edilənə qədər ləğv edildikdə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda;

- maddi məsul şəxslər, dəyişiklik olduqda və ya məzuniyyətə çıxdıqda (işin qəbulu və təhvil verildiyi gün);

4. Əsas vəsaitlərin inventarizasiyası üç ildən bir, kitabxana fondu isə beş ildən bir aparıla bilər.

5. Müəssisə inventarlaşdırmanın başlanması və başa çatması dövründə yeni yaradılmış maddi ehtiyatların hərəkətinə nəzarət edir.

6. Inventarlaşdırma və digər yoxlamalar zamanı faktiki əmlakın uçot məlumatlarından kənara çıxan məbləğlər aşağıdakı qaydada tənzimlənir:

Əsas vəsaitlərdən, maddi ehtiyatlardan, pul vəsaitlərindən və digər əmlakdan daxilolmalar, onların səbəbləri və təqsirkarları müəyyən edilərək təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirildiyi yer üzrə maddi məsul şəxsin hesabına köçürülür və onların məbləğləri təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin (mənfəətinin) artırılmasına yönəldilir.

Müvafiq Nümunəvi Sənədlərdə nəzərdə tutulmuş Təbii Zərər Qaydaları çərçivəsində baş vermiş səhvlər və analogi çatışmazlıqlar və itkilər rəhbərin göstərişi ilə və müəssisələrdə məhsulun və ya istehsalın maya dəyərinin aşağı salınması və maliyyə xərclərinin azaldılması yolu ilə aradan qaldırılır.

Müəyyən edilə bilən, lakin müvafiq normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmayan təbii itki dərəcəsi mülkiyyətçi tərəfindən müəyyən edilə bilər.

Əsas vəsaitlərin çatışmazlığı və itkiləri, ümumi aktivlər, pul vəsaitləri həmçinin digər aktivlər (o cümlədən təbii itki normasından artıq itkilər, itkilər və itkilər) və onların məbləğləri (kəsinin və itkilərin müəyyən edilməsi zamanı bazar dəyəri ilə) uçota alınır. Təqsirkarlar həll edilə bilmədikdə, şirkət tutulmaların və zərərin məbləğini cavabdehdən tutur və məhkəmə ödəməkdən və geri qaytarmaqdan imtina edir. Qeyri-mümkün (nikbin) çatışmazlıqlar və itkilər olduqda, bu məbləğlər müəssisə rəhbərinin əmri ilə, müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi, xalis mənfəət (zərər) və maliyyə xərclərinin azaldılması ilə yazılır.

Məsuliyyətin məbləği və maliyyə həlli aydınlaşdıqca hesabat ilində mənfəətin (zərərin) (azalmanın) artırılması və ya şübhəli kreditlərin və digər məqsədli fondların verilməsi üçün kənarlaşmalara düzəlişlər edilir.

Arızalar bir sıra səbəblərə görə baş verir, o cümlədən daxili (şirkətin günahı bilavasitədirsə) və xarici (məsələn, material və xammal tədarükçülərinin təqsiri ilə; bu qrupa elektrik və su təchizatının kəsilməsi ilə bağlı nasazlıqlar daxildir). İstehsal prosesində ayrıca itkilərə səbəb olan təbii fəlakətlər də var.

Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin Rəhbərlər Şurası MN-nin Direktorlar Şurasının 2013-cü il 23 iyul tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmlak və öhdəliklərin Siyahısı” haqqında qərarını təsdiq edib. Kəsir və zərərin yarandığı vaxtda itkilər (o cümlədən təbii itkilər, itkilər və artıq itkilər) zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışları verilir:

- 217 sayılı hesabın müvafiq subhesablarının və 611 sayılı hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə bazar dəyərinin məbləği;

- 215 sayılı hesabın əlaqəli subhesablarının və 545 sayılı hesabın müvafiq subhesablarının həmin JBB əmlakının bazar dəyərinə əlavə dəyər vergisi tutulması halında 545 sayılı hesabın və əlaqədar subhesabların proqnozları. Müvafiq hesab; 521 sayılı subhesabın krediti üzrə büdcə üzrə vergi öhdəliyi üzrə;

- 731 sayılı subhesabın debetinin və sub-əmlakının ilkin dəyəri ilə 131 sayılı subhesab hesabının krediti, 132 sayılı əlaqəli subhesab hesabı və 731 sayılı müvafiq subhesab hesabının krediti. Onların yığılmış amortizasiya və dəyərsizləşmə itkiləri;

İnventarizasiya zamanı əmlakın inventarlaşdırılmasından kənarlaşmaları əks etdirmək üçün tutuşdurma cədvəli tərtib edilir. İnventarizasiyanın nəticələri tutuşdurma cədvəlində əks etdirilir. Ehtiyatlara aşağıdakı kimi düzəlişlər edilir:

- Artıq qəbul edilmiş əsas vəsaitlər, materiallar, pul vəsaitləri və digər aktivlər müəssisənin maliyyə nəticələrinə daxil edilir və daxil edilir. Sonra gəlişin səbəbləri məlum olur;

- Qanunla təsdiq edilmiş norma daxilində ehtiyatların çatışmazlığı və köhnəlməsi təbii itki kimi qiymətləndirilir və müəssisə rəhbərinin əmri ilə istər istehsalat, istərsə də istismar xərcləri üçün silinir. Zərər faktoru yalnız faktiki nasazlıq aşkar edildikdə tətbiq edilə bilər.

- Maddi resursların, vəsaitlərin və digər əmlakın çatışmazlığı, habelə təbii itkilərin həddən artıq pisləşməsi təqsirkarların hesabına qeydə alınır.

Təqsirkarları müəyyən etmək mümkün olmadıqda ya da məhkəmə həmin məbləği təqsirkardan tutmaqdan imtina etdikdə qüsursuz və zərərsiz itkilər müəssisənin istehsal və ya istismar xərclərinə daxil edilir. Müstəsna hallarda növlərin qarışdırılması nəticəsində artıqlıq və çatışmazlıqların qarşılıqlı qəbuluna yol verilir. İnventarizasiyanın nəticələri onun başa çatdığı ayda uçot və hesabatda əks etdirilməlidir. İnventarlaşdırmanın sonunda onun düzgün aparıldığını yoxlamaq üçün təqib yoxlaması aparıla bilər. Bu cür yoxlamalarda inventar komissiyasının üzvlərinin və maddi məsul şəxslərin iştirak etməsi vacibdir.

Hər maliyyə ilinin sonunda müəssisə balans hesabatı ilə birlikdə illik maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi olan mənfəət həmçinin zərər haqqında hesabat hazırlamalıdır. Mənfəət və zərər haqqında hesabatın illik maliyyə hesabatlarının tam hüquqlu hissəsi kimi əhəmiyyəti bir sıra dünya alimləri (məsələn, Şmelenbax, Simon) tərəfindən uzun illər ərzində ciddi şəkildə öyrənilmişdir. Saymon hesab edir ki, hesabatın əsas məqsədi iqtisadi subyektin xalis aktivlərini müəyyən etməkdir. Maliyyə nəticələrinin hesablanması ikinci dərəcəli rol oynayır. Schmalenbach,

əksinə, maliyyə nəticələrinin hesablanmasına diqqət yetirir. Ümumiyyətlə, həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq təcrübədə balans hesabatları, mənfəət və zərər hesabatları əsas hesabat formalarıdır. Maliyyə hesabatlarında mənfəət və zərər haqqında hesabatın məqsədini və əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün adları çəkilən hesabat formalarını bir sıra maddələr üzrə müqayisə etmək məqsədəuyğundur.

Cəmiyyətin fəaliyyətinin nəticələri həm balans hesabatı, həm də mənfəət və zərər hesabatı (ikiqat maliyyə hesabatları) əsasında hesablanır. Balans hesabatı əsas tarix kimi vaxt hesabatıdır. Mühasibat balansının maliyyə nəticələri maliyyə ilinin əvvəlində və sonunda mənfəətin bölüşdürülməsi məbləğinin kapitalla müqayisəsi yolu ilə müəyyən edilir.

Xüsusilə, hesablanmış amortizasiya məbləğində maşının balans dəyərinin amortizasiya olunduğu məbləğ mənfəət və ya zərər vasitəsilə müəyyən bir xərçə aid edilir. Beləliklə, balans hesabatı, eləcə də mənfəət və zərər hesabatı həmişə eyni maliyyə nəticələrinə malikdir. Mənfəət hesabatında maliyyə nəticəsini hesablayarkən onun mahiyyətini və formalaşma mənbələrini izah edə bilərsiniz. Nəticəyə təsir edən komponentlər birlikdə müəyyən qruplarda qruplaşdırıla bilər. Müvafiq olaraq, mənfəət və zərər haqqında hesabat əsasən hesabatın məqsədinə çatmaq məqsədinə xidmət edir. Balans hesabatı təşkilatın aktivləri, öhdəlikləri və kapitalı haqqında hesabatdır. İllik hesabatın tərkib hissəsi kimi mənfəət və zərər haqqında hesabat xərclər siyahısı əsasında maliyyə nəticələrinin mənbəyini, növünü həmçinin məbləğini müəyyən etməyə xidmət edir. Mənfəət və zərər hesabatları yalnız mənfəət və ya zərər hesabatları deyil, onlar həm də gəlirlilik və gəlirlilik haqqında məlumat verir və maliyyə nəticələrinin komponentlərinin təhlilinə imkan verir.

Balans hesabatları ilə mənfəət və zərər hesabatları arasında “məsuliyyət bölgüsü” deməyə imkan verir ki, təşkilatın illik hesabatı onun aktivləri, maliyyə vəziyyəti və gəlirliliyi haqqında real mənzərəni təqdim edir. Beləliklə, balans əmlakı və maliyyə vəziyyətini təsvir etmək üçün lazımi məlumatları təqdim edir Rəy ilə mənfəət təsvirləri təşkilatın faydalarını əks etdirir.

Mənfəət hesabatı siyasəti sənayenin real gəlirlərini əks etdirmək üçün hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, bu siyasətlər beynəlxalq mühasibat uçotu təcrübəsində işlənilib hazırlanmışdır və mühasibat uçotu sahəsində ümumi qayda olan Almaniya ticarət kodeksində öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər bir hesabat ilin sonunda təşkilatın dəyərini və mənfəətini müqayisə etməlidir. Ticarət hüququnda bu tələb aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: Mənfəət həmçinin zərər haqqında hesabatlar biznes təcrübəsində iştirak edən müddət üçün uçot siyasətinə uyğun hazırlanmalıdır. Mənfəət və zərər hesabatları tamamilə şəffaf və şəffaf olmalı, bütün xərclər və məsrəflər qarşılıqlı məqbul şəkildə təqdim edilməlidir.

Mənfəət və zərər hesabatlarının tərtibi üçün beş prinsip var:

- xərc və gəlir maddələrinin qəbul edilməməsi (ümumi maliyyə nəticələrinin ümumi əsasda hesablanması prinsipi);
- ilkin məsrəflərin və gəlirlərin növlər üzrə bölgüsü (bölüşdürmə prinsipi);
- istehsal, idarəetmə və satınalma zamanı çəkilmiş xərclərin əks etdirilməsi (onların yarandığı sahələrdə mənfəət və zərər haqqında hesabatın verilməsi prinsipi);
- hesabat dövrü ilə əlaqəsindən asılı olaraq hesabat dövründə xərclərin və gəlirlərin formalaşmasının əks etdirilməsi (dövrilik prinsipi);
- Əsas və digər fəaliyyətlərdən maliyyə nəticələrinin ayrıca təqdim edilməsi (nəticələrin ayrıca təqdim edilməsi prinsipi).

Gəlin bu prinsiplərdən bəzilərinə nəzər salaq.

Maliyyə nəticələrinin ümumi əsasda hesablanması prinsipi. Ümumi əsasda, bütün xərclər və gəlirlər tam və qarşılıqlı məqbul şəkildə tanınır. Digər tərəfdən, xalis metod eyni məsrəfləri və gəlirləri müxtəlif simvollardan istifadə etməklə ümumiləşdirməyə imkan verir. Yalnız maliyyə nəticələrinin ümumi əsasda hesablanması HC-nin təşkilatın gəlirliliyinə dair tələblərinə cavab verə bilər.

Bölmə prinsipi. Xərclərin və faydaların ilkin və ikinci dərəcəli bölüşdürülməsi onların xarakterindən irəli gəlir. Bu prinsipdən aydın olur ki, hesabat dövrü üçün bütün ilkin və cari xərclər və gəlirlər müəyyən struktura malik olmalıdır. İlkin gəlirə satış gəlirləri, faiz gəlirləri və investisiya gəlirləri daxildir. Digər gəlirlərin özü

təkrarlanan gəlirləri əks etdirir. Belə gəlir hesablaşma xarakteri daşıyır və özünü dəyərin korreksiyası (məsələn, əsas vəsaitlərin dəyərinin artması) kimi göstərir. İlk xərclər üçüncü tərəfdən alınan xammal, mal və xidmətlərin dəyəridir. Bu, təşkilatın iqtisadi prosesində ilk dəfədir.

İdxal olunan mal və xidmətlər üzrə xərclər yalnız digər mallara (xüsusi məhsullara) çevrildikdə maliyyə nəticələrinə keçir. Sonra onlar maliyyə göstəriciləri ilə bağlı təkrarlanan xərclər kimi uçota alınır (məsələn, istehsal edilmiş avadanlığın tikintisi üçün amortizasiya). Bu prinsip istəyə bağlıdır. İlk məsrəflər həm ümumi, həm də birbaşa üsullar hesab olunur. İlk və cari xərclər yalnız mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilir. Performansın bölüşdürülməsi siyasəti gəlir hesabatı performansın bölüşdürülməsinə əsaslanır. Xərclər və gəlirlər ehtibab bölüşdürülməlidir ki, maliyyə fəaliyyətinin əsas komponentləri digər komponentlərdən fərqlənə bilsin. Xarici istifadəçilərə təşkilatın qeyri-adi səbəb təsiri haqqında hesabatları boşaltmağa imkan verir.

Nəticələrin bölgüsü iki meyara əsaslanır: qanun ümumi maliyyə nəticələrini əsas fəaliyyət və digər fəaliyyət növlərinə ayırır; maliyyə fəaliyyəti fəaliyyətlərə münasibətin ölçüsüdür (Səbzəliyev S.M. 2018: s.24).

1.3. Erməni işğal zamanı emal müəssisələrinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi, uçotunun təşkili məsələləri və inventarizasiyasının xüsusiyyətləri

Dolayı və uzunmüddətli itkilər hərbi münaqişələrin vurduğu mənəvi zərəri ölçmək mümkün olduqda hesablanır. Dolayı və gələcək təsirlərin ehtimalı, həmçinin yarana biləcək orta və ya proqnozlaşdırılan xərclər təxmin edilir. Məsələn, zorakılığa məruz qalan uşaqların qeyri-ali təhsildən əldə etdiyi faydaları

qiymətləndirmək olar. Bu zaman təhsil müddətində qazanc, təhsil haqqı kimi əks faktorlar çıxıla bilər. Alternativ olaraq, dolayı təsirlər birbaşa və dolayı təsirlərin nisbətini təyin etməklə qiymətləndirilə bilər. Münaqişələrin kifayət qədər məlumat bazası olduqda kəmiyyət hesablamaları da aparıla bilər. Beləliklə, işğal nəticəsində qaçqın (məcburi köçkün) kimi yaşayan insanların gəlirlərinin və onların sosial müdafiəsinə xərclənən büdcə vəsaitlərinin nə qədər aşağı olduğunu müəyyən edə bilərlər. İşğal nəticəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsində ilk addım qurbanlar arasında sorğunun keçirilməsi ola bilər. Sorğu zamanı güc tətbiqi nəticəsində dəymiş ziyanın miqdarı ilə bağlı respondentlərin fikirləri öyrənilib. Bu sorğular üç növdür:

1. Seçim metodu - Respondentlərdən güc tətbiqinin nəticələrini qiymətləndirmək və ya istədikləri nəticələrə nail olmaq üçün nə qədər xərcləməyə hazır olduqlarını bildirmələri xahiş olunur.

2. Hedonizm - faktiki davranış məlumatları əsasında güc tətbiqinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Məsələn, hərbi bölgələrdə və ümumi ərazilərdə (sərhəd bölgələrində və müharibə teatrlarında mövcud əmlakı qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər) əmlak dəyərləri arasındakı fərqi müəyyənləşdirin.

3. Yaşayış dəyəri - Respondentlərdən təhlükəsizlik üçün nə qədər xərcləməyə hazır olduqları soruşulub. Rəsmi sənədlərdə işğal olunmuş ərazilərin 20%-ə qədəri göstərilərsə də, işğal olunmuş ərazilərə yaxın yaşayış məntəqələrində normal yaşayış şəraitinin və iqtisadi imkanların olmadığını nəzərə alsaq, hazırda Azərbaycanın 25%-ə qədərində fəsadların yaşandığını deyə bilərik. Erməni təcavüzü. Ermənilərin işğalı Azərbaycan üçün ilk növbədə, böyük insan itkiləri və izzətlərlə ciddi problemlər yaratdı.

İşğaldan sonrakı ilk illərdə məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin pis olması əhəlinin təbii artımının azalmasına və uşaq ölümlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Ümumilikdə, işğal nəticəsində 1 milyondan çox Azərbaycan vətəndaşı qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məcbur olmuş, 20 min nəfər həlak olmuş, 50 min nəfər şikəst olmuş, 4 milyon 512 min nəfər (1992-ci il iyulun 1-nə olan məlumata görə) müharibəyə sürüklənmişdir.

Nəticədə bu gün 75 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı ölkənin sosial-iqtisadi həyatında fəal iştirak etmək, o cümlədən dövlət büdcəsinə və bəzi əlavə büdcə vəsaitlərinə çıxış imkanlarından məhrumdur. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğalı bu ərazilərdə yaşayan əhalinin demoqrafik göstəricilərinə də öz təsirini göstərib. Nəticə etibarilə, işğaldan sonrakı bir neçə il ərzində məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin pis olması əhalinin təbii artımının azalmasına və uşaq ölümlərinin artmasına səbəb olmuşdur.

Statistik təhlillər göstərir ki, 1998-1999-cu illərdə əhalinin hər min nəfərinə düşən təbii artım bütün işğal olunmuş ərazilərdə 11,2-22,6, Cəbrayıl, Qubadlı, Ağdam həmçinin Zəngilanda isə 16,9-22,6 faiz azalmışdır. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin və sağlamlığının yaxşılaşdırılması istiqamətində Azərbaycan hökumətinin məqsədyönlü siyasətinin uğurlarına baxmayaraq, bu sahədə müsbət nəticələr əldə etmək hələ də çətinliklidir (Kazımlı X.H. 2008: s.21).

Qurumlar mütəmadi olaraq mühasibat uçotu və hesabatlarının düzgünlüyünü və tamlığını yoxlamaq üçün aktivlərini, öhdəliklərini, hesablamalarını, kapitalını və s. Balans hesabatında fiziki aktivlərin və bütün aktiv və öhdəliklərin siyahısını tərtib edin.

İnventarlaşdırma aktivlərin, öhdəliklərin, hesablaşmaların, maddi və təsərrüfat subyektlərinin, idarələrin, qurumların və digər maliyyə institutlarının fiziki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və uçotunun aparılmasıdır.

Siyahının AR-da fəaliyyət prinsipi MN-nin Direktorlar Şurasının 2013-cü il 16 iyul tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Aktivlərin və öhdəliklərin siyahısı Qaydaları”na uyğun olaraq həyata keçirilir. Praktikada siyahıların bir çox növləri var.

Hər bir element üçün hissələr ildə bir dəfə siyahıya alınır; Bu inventar (yoxlama) ən etibarlı üsuldür, yüksək səviyyəli daxili təşkilatlanma tələb etmir və ümumiyyətlə istehsal prosesinə müdaxilə etmir.

Dövri hesablamalar əmlakın növündən və xarakterindən asılı olaraq müəyyən vaxtlarda aparılır.

Tam inventar təşkilatın bütün aktivlərinin yoxlanılmasıdır. Onlar ilin sonunda illik hesabatın hazırlanmasından əvvəl və maliyyə və tədqiqat işçilərinin tələbi ilə sənədlərin tam auditi zamanı aparılır.

Seçilmiş siyahı, ayrı-ayrı məhsul sahələrinin və ya kassalarda nağd pulun mövcudluğunun yoxlanması, müxtəlif materialların qalıqlarının çıxarılması və s. kimi böyük məsuliyyət daşıyan şəxslərin vaxtında yoxlanılmasıdır.

Siyahı səviyyəsi, texniki xidmət tarixləri, aktivlərin siyahısı və hesabat ili üçün yoxlanılacaq öhdəliklər təşkilat tərəfindən müəyyən edilir. Bu halda, siyahının satın alınması lazım olduqda istisna edilir.

Məcburi inventarla yanaşı, inventarların həcmi, inventarlaşdırma tarixi, hesabat ilində aktiv və öhdəliklərin siyahısı hər bir inventarın yoxlanması üçün müəssisə tərəfindən müəyyən edilir.

Aşağıdakı halların siyahısı tələb olunur

(<https://muhasib.az/Muhasibat/teshkili/inventarizasiya.php>):

- Şirkət aktivlərini satarkən, alarkən və ya icarəyə verərkən;

- Qanuni əsaslarla dövlət və ya bələdiyyə müəssisələrinə, səhmdar cəmiyyətlərinə və ya digər qurumlara (müəssisələrə) yenidən qurulmuş;

İllik hesablar (maliyyə) hesabatını hazırlamazdan əvvəl 1 oktyabrdan sonra aktiv və öhdəliklərin cari vəziyyətini yoxlayın.

- müəssisənin ləğvi balansını tərtib etməzdən əvvəl tələb olunduqda və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hallarda;

- Məsul şəxs dəyişdikdə və ya məzuniyyətdə olduqda (köçürmənin təsdiq edildiyi tarix);

- oğurluq və ya sui-istifadə və qiymətlilərin zədələnməsi;

- Yanğın, təbii fəlakət, qəza və digər fəvqəladə hallar zamanı;

- biznes aktivlərinin və öhdəliklərinin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı;

- müvafiq məhkəmənin və ya müstəntiqin qərarı və ya prokurorun yazılı əmri olduqda;

Özəlləşdirmə zamanı qarşılıqlı razılıq əsasında və ya Dövlət Əmlak Administrasiyasının tələbi ilə sahibkarların və hüquqi şəxslərin statusunun

dəyişdirilməsi Fövqəladə itkilər həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməlidir. Bunun qarşısını almaq üçün lazımi ilkin güc və resursları düzgün ilkin nömrələrlə, istifadə olunduğu ardıcılıqla işlətmək və təmin etmək vacibdir. Onların səmərəli istifadəsini təmin etmək xüsusilə vacibdir. Bu mövzunun məqsədi risk səviyyəsini müəyyən etmək üçün düzgün seçimin necə ediləcəyini izah etməkdir. Bu, iqtisadi amilləri və alıcıların çəkdiyi itkiləri qiymətləndirərək daha dəqiq nəticələr əldə etməyin mümkünlüyünü göstərir. İstehsalat obyektlərinə, nəqliyyat, rabitə, sosial-mədəni və məişət obyektlərinə dəyən yangın və bədbəxt hadisələrin hesablanması zamanı nələrə diqqət yetirilməli olduğunu izah edir.

Təsadüfi itkilərin qiymətləndirilməsi mövcud iqtisadi itkilərin qiymətləndirilməsi təhlili metodlarına əsaslanmalıdır.

Bunlar əsasən torpağın, suyun və havanın çirklənməsinə və ya zədələnməsinə, ekoloji fondların məhvinə, əsas vəsaitlərin itməsinə, insanların həyat və sağlamlığına təhlükə yaradan müxtəlif növ fəvqəladə hallardır.

Fövqəladə sosial-iqtisadi tədqiqatlar faktiki xərclər əsasında zərərin ətraflı və hərtərəfli qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Müvafiq metodlar maliyyə səmərəliliyinin və büdcə və büdcədən kənar qurumların bölgüsünü əsaslandırılmalı və sadələşdirilmiş prosedurlardan istifadə etməklə itkilərin tez qiymətləndirilməsini təmin etməlidir.

İstənilən metodoloji alətin uğuru dəqiq standart terminologiyadan asılıdır. Bunun üçün bir neçə terminə aydınlıq gətirək:

- Uyğunluq Sertifikatı - maşın və avadanlıqların milli standartlara və ya digər texniki qaydalara uyğun olduğunu təsdiq edən rəsmi sertifikat;

- Potensial təhlükəli istehsal obyektləri - Müəssisələr və ya onların emalatxanaları, sahələri, əraziləri:

- tərkibində təhlükəli maddələr (yanan, turşu, tez alışan, partlayıcı, zəhərli və ətraf mühit üçün yüksək dərəcədə zəhərli) olan məhsulların əldə edilməsi, istifadəsi, emalı, istehsalı, saxlanması, daşınması və məhv edilməsi;

- 0,07 MPa atmosfer təzyiqində və ya 115 C-dən yuxarı temperaturda işləyən avadanlıq;

- dayanıqlı (statik) qaldırıcı mexanizmlər, eskalatorlar, kanat yolları, kanat yolları;

- qara və əlvan metalların ərintilərinin alınması;

- dağ-mədən və emal mühəndisliyi və yeraltı mühəndislik;

- itki - hər hansı şəxsin və ya şəxslər qrupunun fiziki əmlakının tam və ya bir hissəsinin itirilməsi;

- Əsas vəsaitlər - işçi qüvvəsi, binalar, tikililər, ötürücülər, mexaniki avadanlıqlar, ölçmə və nəzarət avadanlıqları, laboratoriya avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və s.

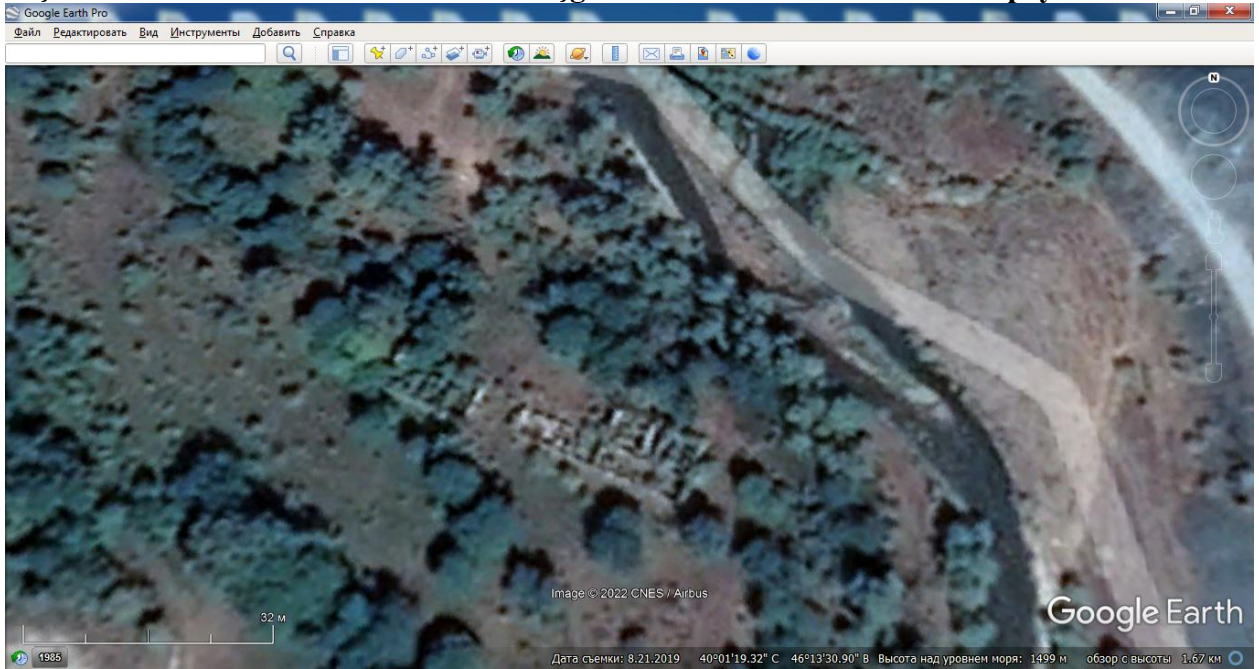
- Dövriyyə vəsaitləri - əmək, istehsal ehtiyatı, prosesdə olan istehsal, hazır məhsul, gəmi istehsalı və s.

- Qeyri-istehsal sahələrinin hazırda istehlak etdiyi maddi ehtiyatlar - sərf olunan materiallar, materiallar, yanacaq, inventar, texniki tədris vəsaitləri və s. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar münasibətlərinə əsaslanan inkişaf istiqaməti seçdi. Müxtəlif təsərrüfat və mülkiyyət formalı müəssisələr yaradılıb və fəaliyyət göstərir, demək olar ki, bütün sənaye sahələrinin müəssisələrində potensial təhlükəli istehsal obyektləri mövcuddur. Potensial istehsal obyektlərində sənaye təhlükəsizliyi səviyyəsinə davamlı olaraq nəzarət etmək. Bununla bağlı mövcud vəziyyətin hərtərəfli qiymətləndirilməsi aparılıb, qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilib. Eyni zamanda, təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün sənayedə audit aparılır (<https://azkurs.org/fovqelade-hallarda-zererin-qiymetlendiresi.html>).

Ona görə də bu siyahının Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin emal müəssisələrimizə dəymiş ziyanı qiymətləndirmək üçün apardığı monitorinqlə birlikdə öz xüsusiyyətləri var. Prosesdə emal müəssisəsinin mövcud vəziyyətini müşahidə etmək üçün müxtəlif imkanlardan yararlanmaq lazımdır. Birincisi, yaradılmış komissiya torpaq təmizləyici qurğunun vəziyyətini araşdırmalı və onun təfərrüatlarını sənədləşdirməlidir. Fotoşəkillər və peyk çəkilişləri tələb olunur. Aşağıdakı misalda peyk görüntüləri biznesə dəyən zərərin miqyası və miqyasının həqiqi mənzərəsini yaratmaqda mühüm rol oynaya bilər. Şəkildə Kəlbəcər ərazisinin

Aşrik kəndində yerləşən təsərrüfatlararası süd emalı mərkəzinin işğaldan azad edildikdən sonrakı vəziyyəti göstərilir. Görünür, onların fabrikin divarlarının qalıqları hələ də buradadır. Hec bir avadanlıq, maşın və zavodlarda heç bir problem yoxdur. Məlum olduğu kimi, emal müəssisəsinin bütün əmlakı talan edilib, tikililər sökülüb. Ermənistanın işğalı səbəbindən bu emal müəssisəsinin itkisi işğal zamanı mövcud olan bütün aktivlərin cəminə bərabərdir.

Şəkil 1: Əsrik Süd Emalı Zavodunun işğaldan azad olunandan sonrakı peyk körüntüsü

Mənbə: Google Planeta Zemlya, 31 mart 2022-ci il.

Burada müasir dövrün aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi məbləğindən söhbət gedir. Bunu müəyyən etmək üçün aktivlərin siyahısını tərtib etmək, siyahı hazırlamaq və onun dəyərini və kəmiyyətini müəyyən etmək lazımdır. Zavodun mövcud xüsusiyyətlərinin siyahısı bir neçə yolla hazırlana bilər. Onlardan biri fabriyə aid olan yuxarı təşkilatın uçotundan istifadə edərək fabrikin hesabat məlumatlarını almaq və bu əsasda əmlak siyahısını və digər göstəriciləri tərtib etməkdir.

Bununla belə, qeyd edək ki, işğaldan sonrakı dövrdə sosial-iqtisadi idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldığı, iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi ölkəmizin iqtisadiyyatında ciddi struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Ona görə də bu arxiv materiallarını əldə etmək asan deyil. Əmlak

siyahısının tərtib edilməsinin başqa bir yolu o zaman fabrikin işçilərindən bəzilərini axtarmaq və şifahi sorğu-sual etməkdir. Sosial media axtarışı və reklam imkanları da təklif olunur. Bu prosesi yerinə yetirmək üçün istifadə edilə bilən üçüncü üsul, müqavilə bağlanmış emal zavodunun əməliyyat sahəsinə və istehsal həcminə uyğun gələn hər hansı oxşar biznesdən eyni məlumatdan istifadə etməkdir. Məsələn, hazırda Gədəbədə, İsmayılıda, Qusarda məhkəmə icraatı müəssisələri var. Onların məlumatlarından bu məqsədlə istifadə edilə bilər. Dağıdılmış və fiziki cəhətdən mövcud olmayan təmizləyici qurğunun inventarını tərtib etməyin sonuncu və dördüncü yolu burada sadalanan digər üsulların birləşməsindən istifadə etməkdir. Fikrimizcə, bu metod bütün digər metodlar ilə müqayisədə daha rahat və informativdir.

Ermənilərin işğalı nəticəsində minlərlə müəssisə dağıdılıb, əmlakları talan edilib. Bunlar tədqiqatın müvafiq bölmələrində bildirilir. Siyahılar hazır olduqdan sonra itkilərin müəyyən edilməsində növbəti addım həmin siyahılara daxil edilmiş əmlakların qiymətləndirilməsi, sonra həmin itkilərin mühasibat uçotunda ümumiləşdirilməsi və daha sonra hüquqi tədbirlər üçün məlumatların hazırlanmasıdır. Bunlar barədə araşdırmanın növbəti fəsilində məlumat veriləcək.

II FƏSİL. EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İTKİLƏRİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Dağıntılara məruz qalmış emal müəssisələrinin işğaldan əvvəlki vəziyyətinin araşdırılması və müasir vəziyyətinin inventarizasiyası

Tarixi Kəlbəcər rayonu işğaldan əvvəl ölkənin inkişafında xüsusi yeri ilə tanınır. Azərbaycanın ən böyük qızıl mədəni bu bölgədə yerləşir. Yanagidə qızıl ehtiyatının 115 tondan çox olduğu təxmin edilir. Ağyataq, Levçə, Körbulaq, Kamışlı və Ağqaya yataqlarında 1000 ton civə var.

Kəlbəcər ərazisində mərmər oniks və böyrəkşəkilli yataqlar da daxil olmaqla, kifayət qədər faydalı qazıntı yataqları vardır. Bu rayonun sənaye potensialı yüksək qiymətləndirilir.

Ermənistanın hərbi təcavüzündən zərər çəkmiş iqtisadi obyektlərdən biri də Zod qızıl yatağıdır. Söyüdlü-Zod qızıl yatağı Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda yerləşir. İva-Zod qızılı əsrlər boyu mədəniyyət tarixində tanınmışdır. Zod qızıl yatağının işlənməsi eramızdan əvvəl III minilliyinə təsadüf edir. 1970-1980-ci illərdə söyüd sahəsində aparılan geoloji tədqiqatlar zamanı qədim kurqanlar, mağaralar, quyular, qədim qaya yataqları və qızıl mədən alətləri burada insanların 5000 il bundan əvvəl yaşadığını sübut edir.

Zar kəndi tarixən “Şəhrizar”, yəni qızıl şəhəri kimi tanınıb. “Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə”, işğal altında olan Kəlbəcər rayonunun təbii sərvətləri 1993-cü və 2020-ci illərdə sənaye əhəmiyyətli Söyüdlü (Zod) 13 t, Ağduzdağ və Tutxun qızıl yatağındakı qızıl miqdarı 112,5 t təşkil etmişdir.

Zod qızıl mədənlərindən çıxarılan 1 tona qədər filizdə minimum 0,6 qram qızıl var, aşkar edilmiş qızılın miqdarı çox böyük diapazonda (0,6-22,6 q/t) dəyişir. Zod qızıl yatağının ümumi potensialı 8 mlrd dollar həcmində qiymətləndirilir.

II Qarabağ Müharibəsi nəticəsində 2020-ci il noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonu ərazisində olan qızıl yatağını ələ keçirməyə cəhd edən Ermənistan qoşunlarını noyabrın 25-də sərhədi 1,5 km uzaqlaşdırıb və “sərhəd qapıları” quraşdırıblar. Bir gün sonra isə Azərbaycan hərbiçiləri darvazanı sındıraraq Zoda daxil olublar.

Hazırda Zodda Azərbaycan ordusunun 3, Ermənistanın isə 1 postu var. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan nümayəndələri GPS-dən istifadə etməklə Zod dövlət sərhəd-keçid məntəqəsinin bir hissəsini müəyyən ediblər

(<https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/zengezur-dehlizinde-region-olkelerinin-de-maragi-yuksekdir-59>).

ARDSK məlumatına görə, Kəlbəcər rayonunda 2019-cu ildə cəmi 55,762 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Ermənistanın 27 illik karyerası ona öz potensialından istifadə etməyə imkan vermir. İşğal nəticəsində ermənilər 13 minə yaxın fərdi yaşayış evini, minlərlə inzibati və sosial binanı, 37 min 852 hektar meşə sahəsini dağıdıb.

Bununla yanaşı, Kəlbəcər Qafqazın qış, yay, müalicəvi, tarixi və dini turizm imkanlarına malik bölgələrindən biridir. Bol turizm potensialı qısa müddətdə iqtisadi aktivliyi canlandırmaq imkanı verir. Kəlbəcər bölgəsi ən qədim insan məskəni hesab olunur (<https://yenisabah.az/kelbecerin-senaye-potensialiyuksekiyemetlendirilir>).

Ötən əsrin ortalarına qədər xalça istehsalı fərdi qaydada evdə həyata keçirilirdi. 1939-cu ildə Ağdamda bu təsviri sənət üzrə inkişaf etmiş xalça fabriki yaradılmışdır.

Fabrikin yaradılması Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin ənənələrinin qorunub saxlanmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1993-cü ildə Ağdamın işğalından sonra “Ağdam Xalça İstehsalat Birliyi” və onun bütün filialları fəaliyyətini dayandırıb.

Qarabağ xalçalarının toplanması, mühafizəsi və tədqiqində 1987-ci ildə Azərbaycan Xalça Muzeyinin Şuşa filialının yaradılmasının əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. XVIII əsrin tarix-memarlıq abidəsi olan general S.Mehmandarovun muzeyində 200-dən çox xalça və kilim, tikmə, geyim və zərgərlik məmulatları saxlanılır.

1992-ci ildə Şuşanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı ərəfəsində muzey əməkdaşlarının fədakar səyləri nəticəsində 19-20-ci əsrlərə aid xalçalar və digər eksponatlar xilas edilərək Bakıya gətirilib.

1860-cı ildə Ağdamda Kübrarov qardaşlarının tikdiyi şərab zavodu Azərbaycanda ilk şərab zavodlarından biri olub. Sovet İttifaqında yüksək şəkər və spirt tərkibinə görə məşhur olan Port Ağdam şərabı, əksər port şərəblərindən fərqli olaraq, 8% şəkər və 19% spirt ehtiva edir. Adi liman şərabı istehsalında “Bayan-Şirə” və “Rakasitelli” üzüm sortlarından Ağdam şərabında istifadə olunur.

Ağdam əsasən fermentləşdirilmiş şirəyə yaxşılaşdırılmış spirt əlavə etməklə istehsal olunur. Nəticədə şərabın açıq havada müxtəlif iri qablarda saxlanması şərabın temperaturu yüksəldikcə melanoidlərin əmələ gəlməsini sürətləndirir.

Qubdalı rayonunda isə Asfalt zavodu, Üzüm zavodu, İnkubator - Quşçuluq zavodu, karxana, maddi-texniki təminat şöbəsi, “Neftqazavomat istehsalat müəssisəsi” kimi istehsal müəssisələri olmuşdur. Bununla yanaşı Qubadlı rayonunda “21 orta məktəb, 26 səkkizillik məktəb, 15 ibtidai məktəb və tam orta məktəb” fəaliyyət göstərmişdir. Rayonda 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, habelə 28 klub, 6 avtoklub və 23 kinozal olan 111 mədəniyyət-maarif müəssisəsi fəaliyyət göstərir, həmçinin 125 ticarət obyekt, 96 ictimai yaşayış müəssisəsi və 25 yerli xidmət institutu əhaliyə xidmət göstərir. İşğaldan əvvəl Qubadlıda taxılçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük, ipək baramaçılığı və şərabcılıq üzərində qurulmuşdu. (<https://virtualaz.org/bugun/7745>).

Ümumilikdə Qarabağın dağlıq hissəsi və onun ətrafında 890 şəhər, kənd və qəsəbə ermənilər tərəfindən işğal edilib. Bununla yanaşı, 1 milyon 2 min ev, 7 min ictimai bina, eləcə də 693 ümumtəhsil məktəbi, 695 tibb müəssisəsi, 800 km yol, 160 körpü, 2300 km içməli su xətti, 15 min km elektrik xəttinə ziyan vurulub. İlk hesablamalara görə, Qarabağ münaqişəsi zamanı Azərbaycana 60 mlrd dollar ziyan vurulmuşdur.

Eyni zamanda civə, obsidian və perlitin ümumi ehtiyatları, tikinti materiallarının 35-60%-i, meşə ehtiyatlarının 23,8%-i, su ehtiyatlarının 7,8%-i və s. İAEƏ-in payına düşür. Həmçinin 3 qorunan ərazi və ov yeri, 3 böyük su anbarı vardır. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində ölkənin 20 faizi işğal edilib, milli mədəniyyət abidələrimiz vəhşicəsinə dağıdılıb. İEƏ-də ibtidai

insanların məskəni hesab edilən Qaraköpək və Üzərliktəp təpələri, məşhur Azıx və Tağlar mağaraları məqsədli şəkildə dağıdılmışdır.

Cədvəl 2: Münaqişə zamanı Qarabağ ərazisində 7 rayon üzrə talan olunmuş, məhv edilmiş qəsəbə, mədəni-məişət obyektlərinin, tarixi abidələrin və şəhid olmuş, əlil olmuş insanlar barəsində

	Ərazisi, km ²	Əhalisi, min nəfər	Dağıdılıb, talan edilib			Şəhid verib, nəfər	Əlil olub, nəfər
			Qəsəbə və kənd	Mədəni-məişət obyektləri	Tarixi abidələr		
Ağdam	1094	143,4	122	598	27	538	587
Füzuli	1386	98,6	54	154	15	528	1039
Cəbrayıl	1050	50,1	77	197	27	347	172
Zəngilan	707	31,9	84	138	13	191	110
Qubadlı	826	29,5	94	205	12	232	146
Laçın	1875	1540	120	575	12	259	225
Kəlbəcər	936	57,5	217	134	87	217	49
	8134	465,0	768	2001	193	2312	2598

Mənbə: <http://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1289>

Prezident İ.Əliyev mayın 28-də Ağdama səfəri zamanı bir sıra obyektlərin, o cümlədən sənaye parkının təməl daşını qoyub. Təxminən 200 ha yaxın əraziyə yayılan sənaye parkı qida sənayesi, kiçik sənaye və xidmət sənayesi, iri sənaye müəssisəsi, sosial-texniki sektor, yük maşınları parkı, tikinti materiallarının satışı mərkəzinə bölünəcəkdir. Tikinti materiallarının istehsalı, KT məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz konservləri, ət və süd məhsulları istehsalı müəssisəsi, içki, taxıl, kimyəvi gübrə istehsalı və emalı müəssisəsi, o cümlədən xidmət sektoru, soyuducu və digər müəssisələrin yaradılması təklif olunur. İlk müraciətə əsasən, Ağdamda tikiləcək sənaye mərkəzində 33 kiçik istehsal və xidmət müəssisəsi, iri sənaye və yeyinti müəssisələri fəaliyyət göstərəcək. Buraya 110 milyon manata yaxın investisiya yatırılmaqla 330 iş yeri açılacaqdır.

Ağdamın 17 sənaye, 12 nəqliyyat müəssisəsi var. Bunlar, Ət fabriki, Xalça fabriki, Regional Təchizat İdarəsi, Dəzğah Zavodu, Aparat Zavodu, Regional Traktor Təmiri Zavodu, Taxıl Zavodu, Yük və Nəqliyyat Xidməti Stansiyası və Dörd Nəqliyyat Təmiri İdarəsi, 245 Tonluq Çörək və 640 Tonluq Yem Zavodudur. Burada dəmir yolu vağzalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də sənaye müəssisələrinin məhsulları dəmir yolu ilə daşınır. Ağdamda istehsal olunan

məhsullar tək cə Azərbaycan deyil, həm də keçmiş Sovet İttifaqının şəhərlərinə göndərilir. Ağdamda həmçinin yağ və pendir, konservlər, şampan, şərab, barama, elektrik işıqları istehsal edən zavod var. Rayonun digər yerlərində iki tikinti materialları zavodu və 11 şərab zavodu fəaliyyət göstərir.

İqtisadçı ekspert F.İbrahimov Ağdamda sənaye parkının yaradılmasının vacibliyini vurğulayıb. O, Ağdamda sənaye parkının yaradılmasının təsadüfi olmadığını deyib: Ağdam hələ sovet dövründə də Qarabağın mərkəzi ərazilərindən biri olub. Burada həm sənaye, həm də kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdi. Ağdamda sənaye parkının yaradılmasının coğrafi üstünlükləri var. O, qida sektorunu, KT məhsullarının istehsalı və emalı, tikinti materiallarının istehsalını nəzərdə tutur. Bu, qeyri-neft sektorunun makroiqtisadi göstəricilərdə çəkisinə ciddi təsir göstərəcək. Burada nəqliyyat dəhlizi yaradılacaq. Belə ki, Bərdə-Ağdam dəmir yolu həmçinin avtomobil yolunun tikintisinə başlanılıb. Yevlax qovşağına qoşulmaq həm də Bakı-Tbilisi-Maşın İxrac Dəhlizinə qoşulmaq deməkdir. Bu bölgədə istehsal olunan məhsullar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə nəql oluna və ixraca potensial istiqamətləndiriləcəkdir. Sənaye parkında tək cə istehsal sahələri deyil, həm də xidmət sahələri olacaqdır. Fermerlər istehsal etdikləri məhsulu saxlaya və emal edə biləcəklər. Bu, əhalinin geri qayıtmasını təmin edəcəkdir.

Hazırda Azərbaycanda 5 sənaye parkı, o cümlədən Sumaqayıt Kimya, Balaxanı, Mingəçevir, Qardağ və Pirallahı var. ASP-nin yaradılması ilə sənaye parklarının sayı 6-ya çatacaq. Ağdamın strateji yerləşməsi, digər ərazilərlə qovuşması, insan resursları potensialı, infrastruktur obyektləri, hamısı sənaye parklarının yaradılmasına və Qarabağın sənaye mərkəzinə çevrilməsi üçün bu rayonun potensialının genişləndirilməsinə ehtiyac vardır

(https://azertag.az/xeber/Agdam_Qarabagin_senaye_merkezine_chevrile).

Rəsmi hesablamalara görə, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində azad və dayanıqlı iqtisadi zonada qızıl, gümüş, mis, dəmir, sink, qranit, mərmər, qiymətli daşlar, odadavamlı gil və digər faydalı qazıntılar da daxil olmaqla 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yatağı var. Zəngilan rayonu iki ölkə arasında bitişik dəhlizlər boyunca

unikal xarici ticarət imkanlarına malikdir. Tranzit baxımdan İran dövləti ilə ticarət əlaqələrinin daha da inkişafına töhfə verəcəkdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonasındakı Vejnəli qızıl yatağı Kəlbəcərdən sonra ikinci ən böyük qızıl yatağıdır və təsdiqlənmiş ehtiyatları 6,5 ton qızıl və 3 min ton mis təşkil etməkdədir. Zəngilan (Daşabaşı-Asqurum) əhəngdaşı, hasilata yararlı 60,024 milyon ton filiz daşı və əhəngdaşı və 11 milyon Zəngilan qumdaşı yatağı vardır.

Erməni işğalçıları tərəfindən inkişaf etdirilən bu ərazilər ölkəni “yüksək keyfiyyətli mineral ehtiyatlar” ixracatçısına çevirib. Ona görə də Ermənistanın xarici ticarətini öyrənərkən ixracda mineral ehtiyatlar üstünlük təşkil edir. Ermənistan mineral ehtiyatlara malikdir və qədim Azərbaycan torpağıdır. Ölkə Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında faydalı qazıntı ehtiyatlarını işlədir və erməni mənşəli mənbə kimi Avropa ölkələrinə və Rusiyaya ixrac edir.

İqtisadçı ekspertlərin fikrincə, Ermənistan çıxarılan mineral ehtiyatların mənsəyini inkar edərək, onları Avropa ölkələrinə satmaqla iqtisadi cinayət törədir. Mənşə ölkəsinin bilərəkdən səhv diaqnozu Aİ qanunvericiliyinə görə iqtisadi cinayət hesab edildiyi üçün belə hadisələrin araşdırılması zamanı ticarət sanksiyaları tətbiq edilir (<https://apa.az/az/xeber/senaye-ve-energetika/Zngilanin-ismaldan-azad-edilmsi-Azərbaycanin-mineral-resurs-istehsalini-v-ixracini-artiracaq-611490>).

Ermənistan bütün bunları nəzərə alaraq, malların mənsəyini saxtalaşdıraraq öz ərazisi kimi siyahıya salmışdır. “Sterlite Gold, Sircap Armenian, Base Metals, Manx and Valex və Armenian Copper proqramı kimi bu sahələrin inkişafı ilə məşğul olan onlarla şirkət xaricdəki erməni diasporu” tərəfindən idarə olunur.

O, həmçinin bildirib ki, Zəngilan rayonunun turizm potensialı onun coğrafi müxtəlifliyinin bariz nümunəsidir. Regionda Avropaya xas olan Şərq Psixmoru və Qoz kimi qiymətli ağac növləri mövcuddur. 500 yaşlı çinar ağacının uzunluğu 12 km və Bəsitçay qoruğunda qorunur. Bəsitçay qoruğu 1974-cü ildə Azərbaycanın cənub-qərbində, işğal altında olan Zəngilan ərazisində, Bəsitçay dərəsində yaradılıb. Mühafizə olunan ərazi 107 hektar ərazini əhatə edir. Qoruqdakı şərq düzənlik ağacları Qırmızı Kitaba daxil edilmişdir.

Təəssüf ki, erməni işğalçıları tərəfindən kəsilən, yüngül sənaye və digər kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilən ağaclar da iqtisadi cinayətin qurbanına çevrilmişdir.

Erməni cinayətkarları artıq 27 ildir ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ucbatından istifadə oluna bilməyən təbii sərvətlərdən sui-istifadə edərək ixrac edirlər. Öz maraqlarını güdən şəxslərin qanunsuz olaraq əmlak əldə etməsi, satması və yığılması cinayət məsuliyyətidir.

Beləliklə, Zəngilan rayonunun azad edilməsi ölkəmizin iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirəcək. Bundan əlavə, son illər ərzində, ölkəmizin mineral ehtiyatlarının ixracı qeyri-neft sektorunda liderlik edir. Bu sektorda 6,5 ton sənaye qızılı və 3 min ton mis təşkil edir.

2.2. Inventarizasiya nəticəsində aşkar edilmiş itkilərin sintetik və analitik uçotu

Dağıdılmış emal müəssisələrində və digər başqa iqtisadi subyektlərdə inventarizasiya və tədqiqat zamanı aşkar olunmuş və məbləği müəyyən edilmiş itkilərin mühasibat uçotu üzrə əks etdirilməsinin fərqli üsulları ola bilər. Burada olan əsas məsələlərdən biri itkilərin maliyyə uçotunda göstərilməsi proseslərində həm mühasibat uçotu, həm də maliyyə hesabatı standartlarının tələblərinə uyğun nəzərə alınması, eləcə də milli mühasibat uçotu kontekstində Maliyyə nazirliyinin həmin standartlara uyğun şəkildə hazırlamış olduqları qaydalara əsasən proseslərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Bu proseslər zamanı əsas diqqəti cəlb edən məsələlər bu itkilərin mühasibat uçotu üzrə tam həcm olaraq və real faktlara uyğun şəkildə göstərilməsi, habelə onların aşkar edilərək tanınması və işğal zamanı məhv olunmuş aktivlər qismində qəbul olunması, onların gələcək inkişafı istiqamətində təsərrüfat əməliyyatlarının zamanında qeydə alınmasından ibarətdir. Bununla bərabər, itkilər zamanı dəyən zərərin hüquqi müstəvi üzrə araşdırılması, habelə onların təqsirkar subyektlər tərəfindən ödənilməsinə görə ardıcıl şəkildə işlər aparılmalı və zərər ödənilənə qədər

bu məsələ üzrə həm mühasibat uçotunda, həm də maliyyə hesabatlarında açıq şəkildə qalmalıdır.

Bütün proseslər diqqətə alınaraq, işğal zamanı dağıdılan və əmlakı talan olunan emal müəssisələrinə dəyən zərər və itkilərin sintetik uçotu MN tərəfindən təsdiq olunmuş hesablarda da əks olunacaqdır. Burada aparılmış olan inventarizasiya nəticəsində aşkar olunmuş faktlar da əsas götürülməlidir.

İnventarlaşdırma təsərrüfat subyektinin bütün əmlakı, onun yeri və maliyyə öhdəliklərinin bütün növləri ilə tənzimlənir. Bundan başqa, təsərrüfat subyektinə mənsub olmayan, lakin mühasibat uçotunda olan, habelə hər hansı səbəbdən nəzərə alınmayan əmlak inventarlaşdırılmalıdır. Əmlakın inventarlaşdırılması onun olduğu yer üzrə və maliyyə məsul şəxsində həyata keçirilir.

İnventarlaşdırma komissiyası tərəfindən əmlakın faktiki mövcudluğunun yoxlanılmasına başlamazdan əvvəl maddi dəyərlərin və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında bütün mədaxil-məxaric sənədləri və ya hesabat almaq lazımdır. Maddi məsul şəxslər inventarizasiyaya başlamazdan əvvəl hesab verirlər ki, bütün məsrəflər və mədaxil sənədləri mühasibatlığa təhvil verilib və ya komissiyalara və onların hesabatlılarına təhvil verilib ki, saxlanca daxil olan bütün dəyərlər sadalanıb, xərc sənədləri isə silinib. Əmlak almaq üçün hesablanmış məbləği və ya etibarnaməni olan şəxslər analoji qəbzlər verirlər. Müəssisədə uçot və sui-istifadənin lazımi qaydada aparılması yoxdursa, inventarlaşdırma nəticələrinə dair faktiki məlumatlar nəzərə alınmış məlumatlara uyğun olmalıdır. Lakin, tez-tez müəssisələrdə inventarlaşdırma zamanı çatışmazlıqlar və ya artıqları aşkar edirlər. Bu halda əlavə siyahılar tərtib etmək və aşkar edilmiş xərcləri mühasibat uçotunda əks etdirmək lazımdır. İnventarlaşdırma zamanı artıq əmlak aşkar edildikdə, onlar üst-üstə düşür və müvafiq məbləğ təşkilatın maliyyə nəticələrinə digər gəlirlər hesabına, büdcə təşkilatında isə maliyyələşdirmənin (fondların) artırılması hesabına köçürülür. Bu zaman artıq pul dəyəri bazar qiymətlərində qeyd olunmalıdır, bu zaman artıq məbləğ həmin təşkilatın mühasibat uçotunda nəzərə alınmayan dəyərə malikdir və bunun qeyri-səlis uçot qeydlərinin nəticəsi olduğunu iddia etməyə əsas yoxdur.

İnventarlaşdırma proseduruna hesabat ilində plandankənar və plandankənar inventarlaşmaların (o cümlədən məcburi inventarlaşmaların) cədvəli, onların keçirilmə tarixləri, hər inventar üzrə yoxlanılan aktivlərin və öhdəliklərin siyahısı daxildir. İnventarlaşdırma planlaşdırılmış vaxta qədər əvvəlcədən plana (qrafikə) uyğun olaraq vaxtaşırı həyata keçirilir. Plandankənar inventarlaşdırma müəssisə və ya yuxarı təşkilatların, istintaq orqanlarının və digər nəzarət orqanlarının rəhbərlərinin Sərəncamı ilə xüsusi zərurət olduqda aparılır. İnventarlaşdırma obyektlərinin əhatə dairəsinin tamlığı ilə onlar tam, qismən, seçmə və davamlı olaraq bölünür. Tam inventarlaşdırma müəyyən edilmiş müddətlərdə həyata keçirilir, bu zaman təkcə müəssisənin əmtəə-maddi dəyərlərinin və pul vəsaitlərinin inventarlaşdırılması yox, həm də digər təşkilatlarla hesablaşmaların düzgünlüyü, əsas məqalələrin balansı yoxlanılır. Qismən inventarlaşdırma zamanı müəyyən növ vəsaitlər, məsələn, mallar, nağd pullar, əsas vəsaitlər yoxlanılır. Seçilmiş inventar xüsusi maliyyə məsul şəxs üçün yalnız müəyyən dəyərlər yoxlanılır zaman. Belə bir inventarlaşdırma, məsələn, kommersiya müəssisələrində qiymətlərin böyük bir sıra təşkilatlarda həyata keçirilir. Fasiləsiz inventarlaşdırma eyni zamanda bu təşkilata məxsus olan bütün struktur bölmələri və müəssisədə balansda olan bütün dəyərlər üçün həyata keçirilir.

İnventarizasiyanın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Əmlakın mühafizəsini təmin etmək, real mövcudluğunu müəyyən etmək, habelə uçota alınmamış obyektləri aşkar etmək;
- İstehsal prosesində istifadə olunan maddi və istehsal ehtiyatlarının faktiki miqdarının müəyyən edilməsi;
- Daşınmaz əmlak növlərinin analitik və sintetik uçot məlumatları ilə mövcudluğu barədə əldə edilmiş faktiki məlumatların müqayisəsi (profisit və defisit təyini);
- Aktivlərin və öhdəliklərin mühasibat qiymətləndirilməsinin tamlığının və düzgünlüyünün yoxlanılması, habelə onların bazar dəyəri və faktiki fiziki vəziyyəti nəzərə alınmaqla resurs ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi imkanları;

– Əsas vəsaitlərin saxlanması və istismarı, qeyri-maddi aktivlərin istifadəsi, habelə əmtəə-material ehtiyatlarının, qiymətli kağızların və pul vəsaitlərinin saxlanması qaydalarının və şərtlərinin yoxlanması.

Əgər sənədlər yoxdursa, onların alınmasını və ya rəsmiləşdirilməsini təmin etmək lazımdır. Əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılması zamanı komissiya obyektləri yoxlayır və onların adını, təyinatını, inventar nömrələrini və əsas texniki və ya istismar göstəricilərini siyahıya alır. Əgər uçota alınmayan obyektlər, habelə mühasibat uçotu reyestrlərində yanlış məlumatların olmadığı və ya göstərildiyi obyektlər aşkar edilərsə, komissiya siyahıya düzgün məlumatları daxil etməlidir. Məsələn, binalara onların təyinatı, inşa etdikləri əsas materialları, həcmi (xarici və ya daxili ölçüyə görə), sahəsi, Mərtəbələrin sayı, tikilinin ili və bu obyektə xarakterizə edən digər zəruri məlumatları göstərmək lazımdır.

İnventarlaşdırma ilə müəyyən edilmiş uçota alınmamış obyektlər bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməli, köhnəlmə isə müvafiq akt tərtib edilməklə həqiqi texniki vəziyyətə görə müəyyənləşdirilməlidir. Əsas vəsaitlər siyahıya adlara görə onların əsas təyinatına uyğun olaraq daxil edilir. Əgər obyekt bərpa, yenidənqurma, genişləndirilmə və ya dəyişdirilməyə məruz qalıbsa və bunun nəticəsində onun əsas təyinatı dəyişibsə, o, yeni təyinata uyğun adı altında siyahıya alınır. Komissiya tərəfindən əsaslı xarakterli işlərin və ya bina və qurğuların qismən ləğv edilməsinin mühasibat uçotunda əks olunmadığı müəyyən edildikdə, müvafiq sənədlər üzrə obyektin balans dəyərinin artırılması və ya azaldılması məbləğini müəyyən etmək və edilən dəyişikliklər barədə məlumatları siyahıya salmaq lazımdır.

Eyni tipli təsərrüfat inventar əşyaları, alətlər, dəzgahlar və s.eyni dəyəri, eyni zamanda təşkilatın struktur bölmələrindən birinə daxil olmuş və inventar kartında nəzərə alınan qrup uçotu predmetlərində həmin əşyaların sayı göstərilməklə adlar üzrə siyahıya alınır. İstismara yararsız və bərpa edilə bilməyən əsas vəsaitlər üçün inventar Komissiyası istismara verilmə vaxtı və bu obyektləri yararsız hala gətirən səbəblər göstərilməklə ayrıca siyahıya alınır. Öz əsas vəsaitlərinin inventarlaşdırılması ilə eyni vaxtda məsul saxlananda olan və icarəyə götürülmüş əsas

vəsaitlər yoxlanılır. Göstərilən obyektlər üzrə ayrıca inventar tərtib edilir. İntinventarlaşdırma nəticəsində faktiki məlumatların və mühasibat məlumatlarının uyğunluğu, əsas vəsaitlərin artıqlarının və ya çatışmazlıqların müəyyən edilməsi ola bilər.

Fikrimizcə, emal müəssisəsinin məhv olunmuş yaxud talan edilmiş uzunmüddətli aktivlərinin cari dövrə üzrə müvafiq olan müasir qiymətlər ilə qiymətləndirilmiş məbləği “193 sayılı digər uzunmüddətli aktivlər hesabının, qısamüddətli aktivlərinin analoji yolla müəyyən edilmiş məbləği isə 245 sayılı digər qısamüddətli aktivlər hesabının” debetinə və uyğun aktiv növlərinin uçota alındığı hesabların kreditinə yazılmalıdır.

Bu zaman kredit yazılışları üzrə emal müəssisəsində işğala məruz qalmış, habelə dağıdılmış və talan olunmuş binalar, tikililər, eləcə də maşınlar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri, mal-material ehtiyatları, istehsal prosesi zamanı olan tam bitməmiş məhsullar, istehsaldan çıxmış, amma satılmamış məhsullar, eləcə də digər aktivlər üzrə uyğun olan hesablar əks olunmalıdır.

Mühasibat uçotu üzrə həmin qaydada əks olunan itkilərin məbləği hüquqi müstəvi üzrə araşdırılma aparıldıqdan sonra beynəlxalq hüquq orqanların vasitəçiliyi ilə həmin işğalçı ölkəyə iddia irəli sürülməli və bunsonrakı prosesdə itkilərin ümumi məbləği mühasibat uçotunda gələcək zamanda ödəniləcək olan debitor borcu kimi tanınmalıdır. Belə ki, beynəlxalq hüquq subyekti tərəfindən dəyən ziyanın işğalçı ölkə tərəfindən ödənilməli olması haqda qərar qəbul olunduqdan sonra bu itkilərin məbləği 177 sayılı digər uzunmüddətli olan debitor borcları hesabının debetinə və ona uyğun olaraq, uzunmüddətli aktivlərin məbləği 193 sayılı digər uzunmüddətli aktivlər hesabının və 245 sayılı digər qısamüddətli aktivlər hesabının kreditinə yazılmalıdır.

Gələcəkdə bu müəssisələrə dəymiş zərərə görə işğalçı ölkə tərəfindən alınmış “təzminat ödənişinə görə 223 sayılı bank hesabları hesabının debetində və 177 sayılı digər uzunmüddətli debitor borcları hesabının” krediti üzrə yazılacaqdır.

Burada qeyd edilən sintetik üzrə uçot qaydaları ermənilərin işğalı zamanı dağıdılmış və eləcə də əmlakı talan olunmuş müəssisələrin hamısı tərəfindən istifadə oluna bilər.

Gələcəkdə müəssisəyə vurulmuş ziyana görə işğalçı ölkə tərəfindən alınmış təzminat ödənişinə görə aşağıdakı uçot yazılışı veriləcəkdir.

Dt 223 “Bank hesablaşma hesabları”

Kt 177 “Digər uzunmüddətli debitor borcları” və ya,

Kt 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

Burada göstərilən sintetik uçot qaydaları erməni işğalı nəticəsində dağıdılmış və əmlakı talan edilmiş bütün müəssisələr tərəfindən istifadə edilə bilər.

Sintetik uçot (ing. *Synthetic accounting*) - sintetik uçot hesablarında aparılan müəyyən iqtisadi əsaslar üzrə əmlak növləri, öhdəliklər və təsərrüfat əməliyyatları üzrə ümumiləşdirilmiş uçot məlumatlarının uçotu.

Sintetik uçot iqtisadi cəhətdən bircins təsərrüfat vasitələrinin, onların mənbələrinin və təsərrüfat proseslərinin pul ifadəsində ümumiləşdirilmiş əksidir. Sintetik uçot hesabları əsasında aparılır. Analitik uçot məlumatları sintetik uçot hesablarının dövriyyəsi və qalıqlarına uyğun olmalıdır.

Bu cür göstəricilər sintetik mühasibat uçotunun hesablarında əks olunur və vəsaitlərin və onların mənbələrinin (əsas vəsaitlər, xammal, materiallar, yanacaq, istehsal xərcləri, kassadakı pul vəsaitləri) mövcudluğu və hərəkəti haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün zəruridir. Sintetik uçot məlumatları analitik uçotda öz inkişafını (detallaşdırmasını) tapır. Sintetik uçotun registrləri bunlardır: əsas kitab, “Jurnal-Əsas” kitabı, sifariş jurnalları.

Sintetik mühasibat uçotu - iqtisadi cəhətdən bircins aktivlərin və onların mənbələrinin və bu aktivlərlə bağlı əməliyyatların pul ifadəsində xülasəsi. Sintetik hesablar sintetik uçot registrləri vasitəsi ilə aparılır ki, onlar üçün vahid plan mərkəzləşdirilmiş qaydada təsdiq edilir.

Sintetik uçotdan müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyəti və maliyyəsi haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün istifadə olunur; bütün təsərrüfat əməliyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsini yoxlamaq üçün əvəzsiz vasitədir.

Sintetik və analitik hesabları müqayisə etməklə bu əməliyyatların uçotunun tamlığını və düzgünlüyünü yoxlamaq olar. Sintetik xülasə hesablarının məzmunu hesabatları tərtib etmək və yoxlamaq üçün istifadə olunur.

Müəssisə və birliklərdə sintetik uçot əsas vəsaitlərin, xammal və digər materialların miqdarını, habelə istehsal xərclərini və tədarükçülərlə hesablaşmaların vəziyyətini müəyyən etməyə kömək edir. Maliyyə və kredit təşkilatlarında sintetik mühasibat uçotunu aparır və büdcəyə və kredit əməliyyatlarına riayət olunmasını yoxlayır.

Balans tərtib edilməzdən əvvəl mühasibat uçotunda yazılışların düzgünlüyünü yoxlamaq üçün analitik və sintetik hesablardan birləşdirilmiş balans hesabatları tərtib edilir. Bu cür vəərəqlər həmçinin aktivlərin mənbələri və hərəkəti və bu aktivlərlə bağlı əməliyyatlar haqqında məlumatları ümumiləşdirir (<https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Synthetic+Accounting>).

İnventar faktiki məlumatları mühasibat uçotu məlumatları ilə müqayisə etməklə müəyyən bir tarixdə təşkilatın əmlakının mövcudluğunun və maliyyə öhdəliklərinin vəziyyətinin yoxlanılmasıdır. Bu, əmlak dəyərlərinin və vəsaitlərin təhlükəsizliyinə faktiki nəzarətin əsas yoludur.

Təşkilatlarda inventarizasiya aparılması qaydalarını tənzimləyən normativ sənəd əmlak və maliyyə öhdəliklərinin inventarizasiya dair təlimatdır. Bu təlimatla tənzimlənməyən məsələlər daxili nəzarətin təşkili üzrə yerli normativ aktlarda açıqlana bilər. Bir çox təşkilat aylıq və ya rüblük inventarizasiya götürür, lakin bütün müəssisələr hər il inventarizasiya aparmalıdır.

Analitik uçot - maliyyə elementlərinin hər biri üzrə açılan, müvafiq uçot registrlərində təfəsilatı ilə, ətraflı olaraq qeydiyyatın aparılması və qruplaşdırılmasıdır.

Əksər analitik mühasibat uçotu prosesi dəqiqləşdirmək və məlumatların yığılması və təşkili üçün lazım olan vaxtı azaltmaq üçün proqram vasitələrindən istifadə edir. Əsas proqram istehsalçılarının kompüter proqramları istifadəçilərə xüsusi xərc və gəlir növlərini izləyən modullar və ya planlar yaratmağa imkan verir. Böyük bizneslər öz xüsusi ehtiyaclarına xidmət etmək və ya sənayelərinin yaratdığı

xərc və gəlir növlərini həll etmək üçün öz proqram təminatını yarada bilərlər. Analitik uçot vasitələri ümumi mühasibat proqramlarına bənzəyir, lakin eyni deyil, baxmayaraq ki, bəzi ümumi mühasibat proqramları əsas analitik funksionallığı ehtiva edir.

Müəssisələr bir neçə səbəbə görə analitik uçotdan istifadə edirlər ki, bunların hamısı qərar qəbul etmə proseslərinə kömək etmək üçün onun təqdim etdiyi əlavə məlumatlara əsaslanır. Məqsədlərdən biri zamanla yaranan xərclərin azaldılması ümidi ilə müəyyən etməkdir. Bu, həm də müvəqqəti və ya regional spesifik gəlir artımlarını tanımaq üçün faydalı bir üsuldür ki, biznes liderləri onları davam etdirməyə cəhd edə bilsinlər. Daha ümumi mənada, müəssisələr menecerlər üçün daha çox dəyərə malik olan maliyyələri haqqında daha fərdiləşdirilmiş baxışlar inkişaf etdirə bilərlər.

Analitik uçotu həyata keçirmək üçün müəssisə həm proqram təminatına, həm də sistemi idarə etmək üçün kadrlara investisiya qoymalıdır. Bu, qeyri-müəyyən nəticələrlə xeyli xərc tələb etmək deməkdir. Menecerlər həmçinin məlumatları şərh etməyi və strateji qərarlar qəbul etmək üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Bu o deməkdir ki, analitik uçot özlüyündə məhdud faydalılığa malikdir. Bununla belə, ideal bir ssenaridə biznes ondan layihə xərclərini azaltmaq, gəlirləri dəqiq şəkildə layihələndirmək və öz sənayesində rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün istifadə edə bilər (<https://bizfluent.com/info-8631040-advantages-disadvantages-financial-accounting.html>).

İnventarizasiya və itkilər haqqında məlumatların və qanunvericiliyin mövcud tələbləri, Azərbaycan Respublikasının mühasibat uçotu haqqında qanununda aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:

1. Qurumlar mühasibat uçotunun və hesabatlarının düzgünlüyünü və tamlığını yoxlamaq üçün vaxtaşırı öz aktivlərini, öhdəliklərini, hesablaşmalarını, səhmlərini və s. mühasibat balansında fiziki aktivlərin, ümumiyyətlə, bütün aktiv və öhdəliklərin siyahıya alınması aparılmalıdır.

2. Hesabat ilində inventarların həcmi, inventarlaştırma tarixi, yoxlanılacaq əmlakların siyahısı və hər bir inventar üzrə öhdəliklər, əgər inventar tələb olunmursa, müəssisə tərəfindən müəyyən edilir.

3. Aşağıdakı siyahı tələb olunur:

- Müəssisələr əmlakı icarəyə verdikdə, aldıqda, satdıqda, dövlət müəssisələrinə, səhmdar cəmiyyətlərinə və ya digər müəssisələrə yenidən qurulduqda;

- Aktivlərin və öhdəliklərin cari vəziyyətini yoxlamaq üçün illik audit hesabatı hazırlanmalı;

- Müəssisə ləğv edildikdə, ləğvetmə balansı tərtib olunana qədər və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda;

- Dəyişiklik və ya məzuniyyət halında (layihənin təsdiqi və çatdırılma tarixi) maliyyəyə cavabdeh şəxs;

- oğurluq və ya sui-istifadə və əmlakın zədələnməsi;

- Yanğın və ya təbii fəlakət zamanı;

- Aktivin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı;

Müvafiq məhkəmənin qərarı, müstəntiqin qərarı və ya prokurorun yazılı göstərişi olduqda.

Özəlləşdirmə zamanı sahibkarın və ya hüquqi şəxsin şəxsiyyəti dəyişdikdə siyahı tərəflərin razılığı və ya Əmlakın İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Agentliyinin müraciəti əsasında hazırlanacaq.

4. Əsas vəsaitlər üç ildən bir, kitabxana fondları isə beş ildən bir hesablanır.

5. Müəssisə inventarın əvvəlində və sonunda yeni yaradılmış məzmun resurslarının hərəkətinə nəzarət edəcək.

6. İntentar və digər yoxlamaların faktiki əmlakın uçot məlumatlarından kənara çıxması aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

7. Əsas vəsaitlərə, fiziki resurslara, pul vəsaitlərinə və digər aktivlərə qənaətdən istifadə etmək, səbəb və təqsirkarları müəyyən etməklə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini (mənfəətini) artırmaq və məsul şəxsin hesabına köçürmək. Müəssisələr və sektorlar arasında fondlar (fondlar);

8. Müvafiq normativ sənədlərdə müəyyən edilmiş təbii ziyan həddində olan nöqsanlar və analogi çatışmazlıqlar və itkilər nəzarətçinin göstərişi ilə müəssisənin istehsal və ya təsərrüfat xərcləri üzrə idarə vəsaitləri (vəsaitləri) çıxılmaqla aradan qaldırılır;

9. Əsas vəsaitlərin, maddi sərvətlərin, pul vəsaitlərinin və digər aktivlərin qüsurları və itkiləri (o cümlədən təbii itki meyarlarını aşan itkilər, itkilər və zərərlər) və onların məbləği (qüsurlar və itkilər aşkar edildikdə bazar dəyəri ilə) təqsirkar tərəfindən yazılır. Əgər təqsirkarı müəyyən etmək mümkün olmadıqda və məhkəmə biznesin təqsirli bildiyi təqsir və zərərin məbləğini tutmaqdan imtina edərsə və təqsir və zərərin düzəlməz (məyusedici) olduğunu müəyyən edərsə, bu məbləğlər nəticədən çıxılacaqdır. Ticarətdə iqtisadi fəallıq, aşağı vəsaitlər (fondlar).

Beləliklə, maliyyə öhdəlikləri və hesablaşma məbləğinin aydınlaşdırılması ilə fərq hesabı ilinin mənfəət və zərərinin artırılması və ya ümitsiz borc ehtiyatları kimi məqsədli fondların yığılması üçün düzəliş edilir.

2.3. İtkilərin idarəetmə uçuğu və auditi

Mühasibat uçuğunda istehsal itkilərinin, fasilələr nəticəsində yaranan itkilərin səlahiyyətli təşkilatçı olan mühüm vəzifə var. İstehsalatda itkilərin uçuğu itkilərin miqdarını öyrənməyə, səbəblərini müəyyən etməyə, günahkarları müəyyən etməyə və xərcləri hesablamağa imkan verir.

İşin dayandırılması müxtəlif səbəblərə görə baş verir, o cümlədən daxili (şirkətin özü günahkar olduqda) və xarici (məsələn, material və xammal tədarükçüləri günahkardır; bu qrupa həmçinin elektrik və su təchizatının kəsilməsi ilə bağlı dayanmalar və s.). Ayrı-ayrılıqda istehsal prosesində itkilərə səbəb olan təbii fəlakətlər də var. Sənəddə dayanma müddətinin müddəti, onun baş verdiyi hallar, fasilələrə görə müəssisənin işçilərinə ödəniləcək əmək haqqının məbləği və digər vacib məlumatlar göstərilir.

Xarici və daxili səbəblərdən yaranan fasilələrdən yaranan itkilərə istehsalat işçilərinin məcburi fəaliyyət göstərmədiyi dövr üçün əmək haqqı, sosial ödənişlər, bu dövrdə qeyri-məhsuldar xərclənmiş materialların, xammalların, yanacaqın və enerjinin dəyəri daxildir. Daxili səbəblərdən dayanma müddətindən itkilər “Ümumi təsərrüfat xərcləri” maddəsində nəzərə alınır. Xarici şərtlərlə bağlı dayanma müddətindən itkilərə əlavə məsrəflərin müvafiq payı daxildir. Onlar günahkar şirkətlərə aid edilir və ya bu itkiləri bərpa etmək mümkün olmadıqda qeyri-

əməliyyat xərclərinə əks etdirilir. Təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan fasilələrdən itkilər şirkətin gəlirlərini azaltmaq üçün silinir. “Digər istehsal məsrəfləri” maddəsinə uyğun olaraq zəmanət verilən mallara zəmanət xidməti və təmiri, standartlaşdırma xərcləri və s. nəzərə alınır. Bu mümkün olmadıqda, məsrəflər istehsal maya dəyərinə mütənasib olaraq bölüşdürülür.

Məhsullarda qüsurlar istehsalın istənilən mərhələsində baş verir. Qüsurun baş verdiyi an dərhal mühasibat uçotu və vergitutma üçün çox vacibdir. Burada ayrıca qiymətləndirilən mərhələləri qeyd etmək lazımdır, məsələn, məhsulların müəssisənin başqa bölməsinə verilməsi və ya onun həyata keçirilməsi zamanı problemlər istehsal texnologiyalarının pozulması, enerji təchizatı və digər növ resursların uğursuzluğu, keyfiyyətsiz materiallardan istifadə, işçilərin qeyri-kafi ixtisası və s. ilə əlaqədardır.

İstehsal qüsurları, ümumiyyətlə, keyfiyyəti ümumi qəbul edilmiş standartlara və ya spesifikasiyalara uyğun gəlməyən komponentlər, işlər, yarımfabrikatlardır. Qüsurlu məhsullar təyinatı üzrə istifadə edilməməlidir və ya onlar yalnız nasazlıqların aradan qaldırılmasından sonra istifadə edilə bilər. İstehsal qüsuru düzəldilə bilən və düzəldilməyən (və ya son) ola bilər. Hər şey qüsurların təbiəti ilə müəyyən edilir. Əgər məmulat, yarımfabrikat, hissə və s. təyinatı üzrə düzəldildikdən sonra istifadə oluna bilərsə, bu, düzəldilə bilən qüsurdur. Məhsulun təyinatı üzrə istifadəsi qeyri-mümkündürsə və eyni zamanda qüsurları aradan qaldırmaq qeyri-mümkündürsə, belə bir qüsür düzəlməzdir. Aşkar edildiyi yerə görə, qüsür daxili xarakter daşıyır ki, bu da məhsul istehlakçıya göndərilməmişdən əvvəl şirkətdə aşkar edilir və xarici - alıcı məhsulun quraşdırılması, yığılması və ya istifadəsi zamanı aşkar edir.

İşəgötürənin təqsiri üzündən fasilələrin verilməsi və ödənilməsi qaydası istehsalatda itkilərin səbəbləri və onların aradan qaldırılması yolları:

Səbəb 1. İşçilərin lüzumsuz və əsassız yerdəyişməsi. İstehsal itkilərinə aşağıdakılar səbəb olur: iş yerlərinin qeyri-rasional təşkili (məsələn, maşınların istehsalda düzgün qurulmaması və s.); düzgün avadanlıq, alətlər və s. tapmağa çalışan heyətin lazımsız hərəkətləridir. İstehsalatda itkilərin hesabını necə aparmaq

olar? Növbə davam edərkən bir işçinin necə hərəkət etdiyini izləyin. Alətlərin, avadanlıqların, komponentlərin yerləşdiyi yerə onun səyahətinin nə qədər uzun olduğunu, onları nə qədər axtardığını hesablayın. Bu vaxtı bir növbədə və illik növbələrdə çalışan işçilərin sayına çarpın və işçilərin lazımsız yerdəyişməsindən şirkətin nə qədər əziyyət çəkdiyini görə bilərsiniz.

Zərərlərin aradan qaldırılması seçimi. Bir avtomobil istehsal edən zavodun yerində alətlər ictimai şkafda idi. Növbə başlayanda işçilər bir alət götürdülər, sonra gün keçdikcə onu başqa bir alətlə dəyişdilər. Operatorlar vaxtlarının 10-15%-ni kabinetə gedib-gəlmək üçün lazımsız səfərlərə sərf edirdilər. Hansı çıxışı tapdınız? Hər bir işçiyə alətlər üçün kiçik bir şkaf əlavə edildi. Nəticədə səyahətləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq, iş yerlərini daha rahat etmək və əmək məhsuldarlığını 15% artırmaq mümkün olub.

Səbəb 2. Materialların əsassız daşınması. Burada söhbət son məhsulun dəyərini artırmayan materialların daşınmasından gedir. İtkilər ona görə baş verir: materialların bir-birindən çox uzaqda yerləşən sexlər arasında daşınması; binaların planlaşdırılması kifayət qədər səmərəli deyil. İstehsalda itkiləri necə izləmək olar? Təsəvvür edin ki, materialların saxlandığı anbara bir boşluq gəldi. İndi onun bütün texnoloji proses çərçivəsində keçəcəyi yolu təsəvvür edin. Onun neçə metr yerdəyişməsi lazım olduğunu, neçə dəfə qaldırılmalı və yerləşdirilməli olduğunu, nə qədər resurs alacağını, nə qədər dəyər itirəcəyini və əlavə olunacağını müəyyən edin (lazımsız hərəkətlərin keyfiyyətini aşağı salması mümkündür).

Son addım, israfı bir il ərzində istehsal prosesində istifadə olunan blankların sayına vurmaqdır. İtkiləri necə aradan qaldırmaq olar? Bir avtomobil şirkətinin istifadə etdiyi texnologiyaya uyğun olaraq, böyük bir kuzov məhsulu iki dəfə qaynaq üçün sahəyə köçürüldü. Korpus qaynaq edildikdən sonra hissə səthi müalicə üçün orijinal yerinə qaytarıldı, sonra montaj qurğusunu qaynaq etmək üçün yenidən qaynaq üçün götürüldü və yenidən əvvəlki hissəyə keçdi. Vaxt təkəcə korpusun hərəkətinə deyil, həm də yükləyicini gözləməyə sərf olunurdu.

Müəssisə itkiləri azaltmaq üçün hissələrin mexaniki emal edildiyi ərazinin yaxınlığında elektrik arabası və qaynaq məntəqəsi yerləşdirmək qərarına gəlib. Bu

tədbirlər məhsulun forkliftlə daşınmasından imtina etməyə imkan verdi. Hissə, əvvəlki kimi, bir kran şüası istifadə edərək çıxarılır və quraşdırılır, lakin gövdəni hərəkət etdirmək üçün elektrik arabası istifadə olunur. Bütün bunlar ayda 409 dəqiqəyə qənaət etməyə imkan verdi ki, bu da məhsulun iki qutusunu istehsal etmək üçün nə qədər pul tələb edir.

Səbəb 3. Əlavə emal addımları. Məhsulun bəzi xüsusiyyətləri müştəriyə fayda gətirmədikdə bu cür itkilər yaranır. Xüsusilə:

- müəssisə istehlakçıya lazım olmayan variantları olan məhsul istehsal edir;
- məhsulların əsassız mürəkkəb dizaynı var;
- bahalı qablaşdırmadan istifadə olunur.

İstehsalda itkiləri necə izləmək olar? Müştərinin (müştəri) tədarük etdiyiniz məhsullardan necə istifadə etdiyini öyrənin. Əgər sizin biznesiniz, məsələn, hissələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşsın, istehlakçının hazır məhsulu əldə etmək üçün onları necə yığdığına və bununla bağlı digər manipulyasiyalara diqqət yetirin. Məhsulunuzun hansı struktur elementlərini və müştərinin material xüsusiyyətlərini istifadə etmədiyini başa düşmək lazımdır.

İstehlakçıya görə məhsulun hansı xüsusiyyətlərinin artıq və ya ikinci dərəcəli olduğunu göstərin və onları təmin etmək üçün ildə nə qədər resurs yatırdığınızı qiymətləndirin. Zərərlərin aradan qaldırılması seçimi. Avtobus zavodunda bütün səthlər ən yüksək dəqiqlik sinfinə qədər rənglənmişdir.

Şirkətin mütəxəssisləri müştərilərlə sorğu keçirib və məlum olub ki, sonuncunun buna ümumiyyətlə ehtiyacı yoxdur. Təşkilat görünməz səthlərin rənglənməsi zamanı dəqiqlik sinfini azaldaraq, texnoloji prosesi dəyişdirdi. Nəticədə, xərclər ayda yüz minlərlə manat azaldı (<https://www.kom-dir.ru/article/1950-uchet-poter-na-proizvodstve>).

Müəssisə mühasibat uçotunun və hesabatının düzgünlüyünü və tamlığını yoxlamaq üçün vaxtaşırı öz aktivlərini, öhdəliklərini, hesablamalarını, kapitalını və s. maddi sərvətlərin və ümumilikdə balansın bütün aktiv və passivlərinin inventarizasiyasını aparmaq.

İnventarlaşdırma müəssisənin, bölmənin, təşkilatın və digər təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, maddi və digər sərvətlərinin faktiki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və sənədləşdirilməsidir.

AR inventarlaşdırma prinsipləri MN Kollegiyasının 16 iyul 2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Aktivlərin və öhdəliklərin inventarlaşdırılması Qaydaları”na uyğun həyata keçirilir.

Maddi məsul şəxslər inventarlaşmaya başlamazdan əvvəl aşağıdakı sənədlər əsasında mühasibat uçotunda düzəlişlər edir və üzləşdirmə qaydasında öhdəliklərinin qalığını dəqiqləşdirirlər:

- əmlakın (dəyərlərin) uçot kartları;
- aktiv kitabçası;
- resursların məsul mühafizəsinə dair sənədlər.

- Ehtiyatların inventarlaşdırılması zamanı mühasibat uçotunun subyekti yoxlamalıdır:

- maddi resurslar;
- xərclər;
- tikinti müqavilələri üzrə tamamlanmamış tikinti işləri;
- hazır məhsul;
- mallar;
- satış üçün saxlanılan digər aktivlər;
- digər mənbələr.

İnventarların inventarlaşdırılması onların yerləşdiyi binalarda aparılır.

Komissiya mal-material ehtiyatlarını inventarlaşdırarkən onlara baxmağa və onların tam adını, alınma tarixini, növünü, qrupunu, miqdarını və miqdarını inventarlarda qeyd etməyə borcludur.

Mühasibat uçotunda çatışmazlıqlar aşkar edildikdə, müvafiq düzəlişlər və düzəlişlər edilməlidir.

İnventarizasiyada olmayan və inventarizasiya zamanı aşkar edilən və ya xarakteristikaları mühasibat uçotu registrlərində düzgün əks olunmayan əmtəə-

maddi aktivlər komissiya tərəfindən müvafiq göstəriciləri düzgün əks etdirilməklə mühasibat uçotu kitablarına daxil edilir.

İnventarizasiya zamanı nəzərə alınmayan və aşkar edilən mal-material ehtiyatları bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir və mühasibat uçotu subyektinin balansına daxil edilməsi üçün müvafiq aktla tərtib edilir (<https://www.e-muhasib.az/article.php?cat=2&n=331>).

III FƏSİL. DAĞINTILARA MƏRUZ QALMIŞ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İTKİLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İtkilərin uçotunun Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi

Maliyyə uçotu sistemində məlumatların əks etdirilməsi prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ikili yazı prinsipi;
- mühasibat uçotu subyektı prinsipi;
- dövrilik prinsipi;
- fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi;
- monetar ölçü prinsipi;
- hesablama prinsipi (hesablama prinsipi):
- gəlirlərin uçotu prinsipi (reallaşdırma) anlayışı),
- uyğunluq prinsipi (uyğunluq anlayışı); ehtiyatlılıq prinsipi (ehtiyatlılıq, mühafizəkarlıq).

İkili yazı prinsipi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında ikili yazılışdan istifadəni nəzərdə tutur. Mühasibat uçotunda qeydlər sadə (bir debet və bir kredit) və ya mürəkkəb (birdən çox debet və çoxlu kredit) ola bilər, lakin ümumi debet məbləği ümumi kredit məbləğinə bərabər olmalıdır. Bu üsul maliyyə uçotunun xüsusiyyətlərini ifadə edir. Mühasibat uçotu vahidi prinsipi o deməkdir ki, mühasibat uçotunun məqsədləri üçün müəssisə öz sahiblərindən (mülkiyyətçilərindən) və digər müəssisələrdən ayrılır. Buna iqtisadi və ya iqtisadi vahidlər prinsipi də deyilir. Müəssisənin mülkiyyətçilərdən və digər müəssisələrdən ayrılması onun fəaliyyətinin nəticələrini düzgün hesablamağa imkan verir. Ayrı-ayrı özəl müəssisələr üçün bu prinsipdən istifadə mülkiyyətçinin əməliyyatlarının müəssisənin fəaliyyətindən ayrılması deməkdir. Məsələn, mülkiyyətçinin kassa aparatından vəsait çıxarması müəssisənin xərci deyil, sahibinin pulunu çıxarmasıdır

(qeyd edək ki, ABŞ-da vergi məqsədləri üçün mülkiyyətçi öz müəssisəsindən ayrılır).

Korporasiyalar üçün mülkiyyətçilərin müəssisənin fəaliyyətindən ayrılması göz qabağındadır: fəaliyyəti maliyyələşdirən səhmdarların onu idarə etmək imkanı yoxdur. Bu vəziyyət ona gətirib çıxarır ki, səhmdarlar ən böyük riskləri daşıyırlar və maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatlarla digər istifadəçilərlə müqayisədə daha çox maraqlanırlar.

Dövrilik prinsipi mütəmadi hesabatların verilməsini tələb edir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti fasiləsiz bir prosesdir və onun nəticələrini qiymətləndirmək üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin uçota alınacağı anı (hesabat tarixini) süni şəkildə müəyyən etmək lazımdır. İki hesabat tarixi (hesabat dövrü) arasındakı dövr üçün müəssisənin hesabat dövrü üçün fəaliyyətinin nəticəsini əldə etməklə maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliyi müəyyən etmək olar. Əsas hesabat dövrü ildir. Hesabat tarixi ilin istənilən təqvim günü ola bilər.

Beləliklə, hesabat dövrü üçün hesabat tarixində müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən maliyyə hesabatları hazırlanır. Bu prinsip əsasında hesabat maddələrinin qiymətləndirilməsi üçün müəyyən qaydalar, xüsusən də ilkin dəyərin istifadəsi işlənilir hazırlanır.

Pulla qiymətləndirmə prinsipi maliyyə hesabatlarında olan bütün məlumatların pul ifadəsində qiymətləndirilir. Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif qiymətləndirmələrdən istifadə olunur. Belə qiymətləndirmələr üçün aşağıdakı variantları ayırmaq olar: tarixi dəyər - aktivin əldə edilməsinə sərf edilmiş pul məbləği; əvəzetmə dəyəri və ya cari dəyər (əvəzetmə/cari dəyər) - pul məbləği bu aktivin əldə edilməsi (dəyişdirilməsi) üçün indiki anda ödənilməli olan bazar dəyəri və ya satış dəyəri (bazar dəyəri/satıla bilən dəyər) - pul vəsaitlərinin məbləği hazırda aktivin satışından əldə edilə bilən vəsait (Соловьева О.В. 2015).

BMHS hesabatı adətən aşağıdakı hallarda hazırlanır:

1. Qiymətli kağızların birjada yerləşdirilməsi;
2. Xarici şirkətlərin “törəmə müəssisələri” olması;
3. Xaricdən investisiyalar və (və ya) kreditlər üçün müraciət etmək və ya almaq;

4. Maliyyə təşkilatı olmaq: sığorta şirkətləri və ya banklar;

5. Nizamnamə kapitalında payların xarici sahiblərinin olması.

MHBS-a uyğun gəlir hesabatı sayəsində, müəyyən bir zaman üçün şirkətin fəaliyyətini qiymətləndirə və gəlir və xərclərdəki bütün dəyişiklikləri qeyd edə bilərsiniz. Mənfəət və zərəri, mənfəətin dinamikasını müqayisə edərək, nəinki təşkilatın məhsuldarlığını müəyyən etmək, həm də yaxın gələcəkdə onun təxmini nəticələrini proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Təşkilatın müəyyən bir müddət ərzində fəaliyyətinin nəticələri mənfəət və zərər hesabatında təqdim olunur.

P&L MHBS hesabatının iki variantı var:

- Mənfəət və zərər haqqında hesabat.
- Genişləndirilmiş mənfəət hesabatı və məcmu gəlir haqqında məlumat.

Mənfəət hesabatını tərtib edərkən, son nəticə əldə olunana qədər əməl edilməli olan aydın bir alqoritmin olması vacibdir. Ümumiyyətlə, belə görünür:

- Təşkilatın gəlir və xərcləri haqqında bütün məlumatları toplamaq;
- Toplanmış məlumatları təhlil etmək;
- MHBS standartları çərçivəsində gəlir və xərc qruplarına təsnifat aparmaq;
- Lazımi düzəldici qeydləri etmək;
- Əməliyyat mənfəətinin məzmununu deşifrə etmək;

Həm cədvəldə, həm də qeyddə onun əsas komponentlərini təfərrüatlı şəkildə göstərən bütün standartlar üçün MHBS hesabatı verilir (<https://www.moedelo.org/club/buhgalterskij-uchet/otchet-o-pribylyah-i-ubytkah-msfo#subject-h2-0>).

Maliyyə hesabatlarını, o cümlədən mənfəət və zərər hesabatını tərtib edərkən müəyyən problemlər yaranır. O, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini, habelə hesabat dövrü üçün təşkilatın əldə etdiyi xalis mənfəətin (zərərin) məbləğini formalaşdırır.

Beynəlxalq mühasibat uçotu standartının və Azərbaycan mühasibat standartının xüsusiyyətləri:

- BMHS uyğunluq prinsipinə riayət etməyi nəzərdə tutur, buna görə xərclər gözlənilən gəlir əldə edildiyi dövrdə tanınır və Azərbaycan mühasibat sistemində xərclər müəyyən sənədləşdirmə tələbləri yerinə yetirildikdən sonra uçota alınır.

- Düzgün sənədləşdirmə tələbi çox vaxt Azərbaycan müəssisələrinin müəyyən bir dövrə aid bütün əməliyyatların uçotunu aparmasına mane olur. MHBS-nin əsas prinsipi, yəni maliyyə hesabatlarının məzmununun məlumatın təqdim edilməsi və ya onun çıxarılması formasından daha vacib olması əməliyyatı əks etdirmək üçün kifayət qədər sənədləşmənin olması şərti ilə ziddiyyət təşkil edir.

- Yaxın vaxtlara qədər məhsulun satış anını məhsulun ödənişi və ya onun göndərilməsi anı kimi qəbul etmək olardı və müəssisələrin böyük əksəriyyəti uçotun “kassa” metodundan istifadə edirdi. 1996-cı il yanvarın 1-dən mühasibat uçotunda məhsulların satış anı, bir qayda olaraq, beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, yalnız göndərilmə anı ilə müəyyən edilir.

- Mənfəət və zərər haqqında hesabatın yeni rus formatı ilə BMHS üzrə mənfəət və zərər hesabatı arasındakı fərq amortizasiya və əmək xərclərinin əks olunmasıdır. BMHS-ə əsasən, şirkətlər öz mənfəət və zərər hesabatlarını “məsrəf metodu ilə” açıqlayırlarsa, yəni. məsrəflərin funksional əsasında onlar amortizasiya və əmək məsrəfləri haqqında məlumatları əlavə olaraq açıqlamalıdırlar. Azərbaycan təcrübəsində bu xərclər balans hesabatına əlavədə açıqlanır.

Satılan malların qiymətindəki fərqlər. MHBS-a uyğun olaraq, satış xərcləri malların əldə edilməsi və istehsalı ilə birbaşa əlaqəli hesab edilmir və buna görə də istehsalın maya dəyərinə daxil edilmir. Azərbaycan mühasibat uçotu sistemində görə, satış və ümumi xərclər satılan malların dəyərinə daxil edilə bilər.

- Mənfəət vergisi istisna olmaqla, vergilərin mənfəət və zərər hesabatında əks etdirilməsinə ayrıca diqqət yetirilməlidir. Azərbaycanda bu vergilər adətən ayrı-ayrı sətirlərə daxil edilir. Həmçinin, Azərbaycan gəlir hesabatında ixrac gömrük rüsumları və aksizlər daxil deyil. BMHS-ə əsasən, aksizlər gəlirdə ayrıca göstərilir.

- Azərbaycan standartlarına uyğun olaraq müxtəlif əməliyyatlardan əldə edilən və çəkilən gəlir və xərclər brüt əsasda göstərilir. BMHS 1-ə əsasən, qeyri-əsas fəaliyyətlərdən əldə edilən gəlir və xərclər xalis əsasda göstərilməlidir

(https://studbooks.net/1485557/buhgalterskiy_uchet_i_audit/puti_overshenstvovaniya_buhgalteriskogo_ucheta_pribyley_ubytkov).

Lizinq şirkətinin auditinin əsas məqsədlərindən biri təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığına dair auditorun rəy bildirməsidir. Bu baxımdan auditorlar audit apararkən iqtisadiyyatda devalvasiya prosesləri nəticəsində yaranan lizinq əməliyyatlarının təzahür xüsusiyyətlərini başa düşməli və düzgün qiymətləndirməlidirlər.

Məsələ burasındadır ki, xarici valyutada kreditlərin götürüldüyü lizinq müqavilələri əksər hallarda - xüsusən də müştəriləri ilə manatla ödəniş cədvəli ilə razılaşan şirkətlər üçün sərfəli olmayıb. Bu cür əməliyyatlardan itkilər xəyali ola bilər. Əqd bağlanarkən və lizinq müqaviləsi tərtib edilərkən lizinq verənin (lizinq şirkətinin) balansında uçota alınan lizinq obyektlərinin dəyəri manatla göstərilir və əksər hallarda maliyyə hesabatlarında əks etdirildikdə manatla göstərilir. Ədalətli dəyərlə yenidən qiymətləndirilməmişdir (mühasibat uçotu aparən və maliyyə hesabatlarını hazırlayan təşkilatlardan fərqli olaraq).

Eyni zamanda, lizinq şirkətinin xarici valyutada öhdəlikləri varsa, məsələn, xarici valyutada alınan kredit, aktiv və öhdəliklərin həcmi arasında balans uyğunsuzluğu yaranır ki, bu da texniki adlanan bir vəziyyətin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə zərər lizinq şirkətinin real maliyyə vəziyyətini əks etdirmir. Auditorlar itkilərin xarakterini düzgün qiymətləndirməli, onların real və ya xəyali olduğunu müəyyən etməli və auditor hesabatında düzgün ifadələr verməlidirlər.

Digər problemlə məqam ondan ibarətdir ki, audit zamanı auditorlar lizinq əməliyyatları üzrə mövcud uçot sistemini öyrənməli, onun həyata keçirilən əməliyyatlara adekvatlığını və gözlənilən vergi nəticələrini qiymətləndirməlidirlər (Аббасов И.М. 2021: с.2).

3.2. Elektron mühasibat uçotu şəraitində itkilərin uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi məsələləri

Son zamanlar müəssisələr tərəfindən istifadə edilən CRM (Müştəri Münasibətlərinin İdarə Edilməsi) sistemləri getdikcə aktuallaşır. Müştərilərlə işgüzar münasibətləri yaxşılaşdırmaq, müştərilərin saxlanmasını təşviq etmək və satışları artırmaq üçün müştərilərin həyat dövrü ərzində müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəni və məlumatları idarə etmək və təhlil etmək üçün şirkətlərin istifadə etdiyi təcrübələrə, strategiyalara və texnologiyalara istinad edən termindir.

CRM sistemləri müxtəlif kanallar - və ya müştəri ilə şirkət arasında əlaqə nöqtələri - şirkətin veb-saytı, telefon, canlı söhbət, birbaşa poçt, marketinq materialları və sosial media vasitəsilə müştərilər haqqında məlumat toplamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

CRM sistemlərinin məlumatları əksər çətinliklərin qarşısını almağa və müəssisə məlumatlarının uçotu sistemlərini, o cümlədən məsrəflərin uçotu CRM sistemlərini təkmilləşdirməyə imkan verir, baxmayaraq ki, onlar auditor tərəfindən istifadə etmək üçün faydalı ola biləcək məlumatları toplayır, əsas məlumat uçotu sistemi və xüsusən də xərclər uçotu deyil. Çox vaxt onlar ERP-yə (Enterprise Resource Planning - Enterprise Resource Management) inteqrasiya olunur və ya bu və ya digər şəkildə onlarla əlaqələndirilir. Seçim maliyyə menecerləri hər iki sistemdən yüklədikdə və sonra hər şeyi elektron cədvəldə, məsələn, Microsoft Excel-də birləşdirdikdə də istifadə edilə bilər.

Bütün ERP sistemlərinin əsas xüsusiyyəti müxtəlif biznes bölmələri tərəfindən istifadə edilən bir çox funksiyaları dəstəkləyən paylaşılan verilənlər bazasıdır. Praktikada bu o deməkdir ki, mühasibat uçotu və satış kimi müxtəlif departamentlərdə çalışan işçilər öz xüsusi ehtiyacları üçün eyni məlumatlara etibar edə bilərlər.

ERP proqramı həmçinin müəyyən dərəcədə sinxron hesabat və avtomatlaşdırma təklif edir. İşçiləri hesabat yaratmaq üçün əl ilə birləşdirilməli olan ayrı-ayrı verilənlər bazası və elektron cədvəlləri saxlamağa məcbur etmək əvəzinə, bəzi ERP həlləri işçilərə hesabatları vahid sistemdən əldə etməyə imkan verir.

Məsələn, əl ilə konfigurasiya olmadan satış sifarişlərini maliyyə sisteminə avtomatik daxil etməklə, sifarişlər şəbəsi sifarişləri daha tez və dəqiq emal edə, maliyyə şəbəsi isə kitabları daha tez bağlaya bilər. Digər ümumi ERP xüsusiyyətlərinə işçilərə əsas göstəricilərə qarşı iş performansını tez başa düşməyə imkan verən portal və ya idarə paneli daxildir.

ERP proqramı adətən təşkilatın xüsusi ehtiyaclarına və imkanlarına ən uyğun olanı əsasında ayrıca satın alınan bir neçə müəssisə proqram modulundan ibarətdir. Hər bir ERP modulu məhsulun inkişafı və ya marketinq kimi bir iş prosesi sahəsinə diqqət yetirir (<https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/M-mm-dov-Nikbin-Az-r.pdf>).

Maliyyə hesabatlarındakı səhvlər həmişə şirkət işçilərinin qeyri-peşəkarlığını və ya vicdansızlığını göstərmir. Bəzən daxili nəzarət sisteminin işində qeyri-dəqiqliklər aşkar edirlər. Və yalnız auditorun vəzifəsi hesabat sənədlərinə “təzə” baxışla baxmaq, ondakı bütün uyğunsuzluqları tapmaqdır. Şirkət rəhbərliyinə İCS və mühasibatlıqda iş qurmağa kömək edir.

Audit zamanı daxili auditor hansı səhvləri müəyyən edə bilər: uçot siyasəti haqqında əmrdə uçot aktivlərinin uçotunun elementlərinin xüsusiyyətləri yoxdur (buna görə onları sənəddə düzgün əks etdirmək mümkün olmayacaq); təşkilat mühasibat uçotu qaydalarını dəyişdirdi, lakin bunu UE-də göstərmədi (bu qaydalar qanunvericilikdəki dəyişikliklərə uyğun olaraq dəyişdirilsə belə, pozuntu hesab olunur); əsaslı xərclərin siyahısı şirkətin cari xərclərini nəzərə alır; maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının aparılmasına dair məlumatlar təhrif olunur (məsələn, sənədlərə görə, onlar bir neçə həftə əvvəl həyata keçirilmişdir, lakin əslində onlar əvvəllər idi). Yoxlama zamanı vergi tərəfindən bu cür pozuntular aşkar edilərsə, şirkəti ciddi cərimələr gözləyir.

Buna görə də mühasibat uçotunun müntəzəm daxili auditi müəssisədə düzgün sənəd dövriyyəsinə qurmağa, mühasibat və maliyyə uçotunda olan nöqsanları vaxtında düzəltməyə və tənzimləyici orqanlar tərəfindən sanksiyaların qarşısını almağa imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, rəhbərlik şirkətdəki işlərin həqiqi vəziyyətini daim görəəcək. Və daxili auditorun tövsiyələrindən istifadə edərək, o, mühasibat risklərini azaltmaq və biznesi inkişaf etdirmək üçün əsaslandırılmış

idarəetmə qərarları qəbul edə biləcək (<https://finacademy.net/materials/article/vnutrennij-audit-buhgalterskogo-ucheta>).

Onlayn və internet biznes uçotu funksiyaları üçün elektron mühasibat (və ya onlayn mühasibatlıq) texnologiyası. Oxşar e-poçtlara elektron mühasibat uçotu, ənənəvi e-poçtun elektron versiyaları, ənənəvi dərslik və kağız hüquqi mühasibat uçotu və mühasibat proseslərini izləmək üçün “elektron imkanlar” daxildir.

Elektron mühasibat uçotu müntəzəm mühasibat uçotu tapşırıqlarının həyata keçirilməsini, mühasibat uçotunun tədqiqatını və rəqəmsal alətlər dəstləri, müxtəlif İnternet resursları, beynəlxalq veb məzmunu, institusional və şirkət məlumat bazaları kimi müxtəlif İnternet və ya kompüter əsaslı mühasibat uçotu alətləri vasitəsilə mühasibat uçotu üzrə təhsil və təlimləri əhatə edir. İnternet əsaslı şəbəkə əlaqələri, İnternet əsaslı mühasibat proqramları və elektron maliyyə cədvəlləri effektiv qərar qəbuletmə vasitələridir. Sadə aylıq ödənişlərdən və planla əlaqəli gizli xərclərdən qaçınmaq üçün sıfır idarəçi yanaşmasına əsaslanır.

Elektron mühasibat uçotunun standart bir tərifini yoxdur, ancaq sadəcə hesablaşma və şəbəkə texnologiyaları səbəbindən mühasibat uçotundakı dəyişikliklərə istinad edilir (<https://wikifaz.icu/wiki/E-accounting>).

Texnoloji inkişaf mühasibat uçotu fəaliyyətini çərçivəsində tapşırıqların yerinə yetirilməsi üsullarını dəyişdirmiş və mühasibat uçotu ilə bağlı əməliyyatlar elektron daşıyıcılar vasitəsilə həyata keçirilməyə başlanmışdır. İnformasiya texnologiyalarında gündən-günə sürətlə artan artım və inkişaf iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə rəqəmsal inqilabı gətirib.

Dövrümüz informasiya dövrüdür və mühasibat uçotunun bir informasiya sistemi olduğunu qəbul etdikdə müəssisələrdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə müəssisələrin biznes əməliyyatlarının aparılması üsulu və prosesləri dəyişib və bu da mühasibat uçotuna yaxından təsir edir. Mühasibat uçotunun dəyişən şərtləri ilə ayaqlaşmaq zərurəti pedaqoqları və praktikantları yeni axtarışlara sövq etdi. Universitetlərdə verilən mühasibat uçotu təhsilində nəzəri məlumatlarla yanaşı rəqəmsal resurslardan istifadə etməklə informasiya dövrünün və texnoloji amillərin təhsilə daxil edilməsinə şərait yaradılması və tələbələrin oyaq qalması üçün

interaktiv mühitin yaradılması və informasiya texnologiyalarının tətbiq olunduğu təhsil modelinə üstünlük verilməsi zəruridir.

Buna nail olmaq üçün tələbələrə məqsədyönlü mühasibatlıq kursları keçmələri təmin edilməli və tələbələrin məlumatı qeyd etməkdən kənar qiyətləndirə və şərh edə bildiyi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə fərq yarada biləcəyi təhsil sifarişi yaradılmalıdır.

Rəqəmsal tətbiqlərdən biri elektron mühasibatlıqdır. Elektron mühasibatlıq internet imkanları vasitəsilə bütün fəaliyyətlərin əvvəlkindən daha səmərəli, sərfəli, çevik şəkildə idarə edilməsinə imkan yaratmaq anlayışıdır. Fəaliyyətin bütün tərəfləri (işçi-menecer-müştəri-ictimai partnyoru-təchizatçı) sistemin real vaxt rejimində istifadəçiləri və aktual məlumatları anında paylaşanlardır.

Mühasibat uçotu təhsili ilə müəssisələrdə bu strukturu tətbiq edə bilən və müəssisələrdə bu sistemi qura bilən mühasibat işçiləri lazımdır. Odur ki, mühasibat uçotu üzrə təhsilin keyfiyyəti müəssisələrin və deməli, müəssisələrin işçilərinin uğurlarına birbaşa təsir edən amildir. Mühasibat uçotu təhsilinin yenidən qurulması və məzmununun hazırkı şərtlər nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməsi dövrün tələblərinə cavab verəcək kifayət qədər keyfiyyətə malik məzunların hazırlanması baxımından zəruridir.

Audit sahəsində qanunvericilik bazasında çoxlu çatışmazlıqlar mövcuddur ki, bu da auditor xidmətlərinin göstərilməsi və nəzarətdə ciddi problemlər yaradır. Birincisi, bunlara daxildir:

- Audit xidmətlərinin göstərilməsi zamanı məcburi audit obyektlərinin rəhbərlərinin və vəzifəli şəxslərinin hüquq, öhdəlik və vəzifələri qanunla müəyyən edilməmişdir;

- Audit sahəsində etimadsızlığı və ədalətli rəqabəti təmin edən qanunvericilikdə müddələrin olmaması;

- Auditor təşkilatının daxili nəzarət sistemində ehtiyac olması ilə bağlı qanunvericiliyin olmaması;

- Audit prosesinin şəffaflığını təmin etmək üçün qanunda müddələrin olmaması;

- Korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditorun vəzifə və öhdəliklərinin qanunla aydınlaşdırılmaması;
- Auditorların peşə standartının və məcburi davamlı təhsilinin təkmilləşdirilməsi üçün qanunvericiliyin olmaması;
- Audit İdarəsinin fəaliyyətinə görə ictimai hesabatlılığın olmaması;
- İllik dövriyyə, əsas fəaliyyət göstəriciləri, işçilərin sayı ilə bağlı auditin əhatə dairəsini aydınlaşdırmaq üçün hüquqi mexanizmin olmaması;
- qanunda məcburi auditin predmeti üzrə müstəqil audit hesabatı ilə birlikdə maliyyə hesabatlarının verilməsi öhdəliyi əks etdirilmədikdə;
- Müstəqil auditorla audit komitəsi və maliyyə orqanının daxili auditoru arasında münasibətlərə dair müddəaların olmaması;
- Müstəqil auditorların hesabatları təşkilatın maliyyə hesabatlarının bir hissəsi kimi tanınmır. Audit xidmətləri ilə bağlı normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi üçün bir çox yeni qanunlara, habelə mövcud qanunlara əlavə və dəyişikliklərə ehtiyac var (<https://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/Babayev-Rafiq-.pdf>).

Bazar iqtisadiyyatına keçid Azərbaycanda milli mühasibat uçotu sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş mühasibat uçotunda islahatların aparılmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Hazırda Azərbaycanda beynəlxalq standartların tətbiqi prosesi ən fəal mərhələlərdən biridir. Konvergenziyanın mürəkkəb aspektlərindən biri beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının ABŞ-da mühasibat uçotu prinsipləri ilə inteqrasiyası da daxil olmaqla, xarici şəraitin və biznes proseslərin dəyişməsinə cavab olaraq beynəlxalq standartların davamlı olaraq dəyişdirilməsi prosesidir.

İtkilərin auditi zamanı analitik prosedurlar auditin bütün mərhələlərində həyata keçirilməlidir. Planlaşdırma mərhələsində ən effektiv prosedur maliyyə hesabatlarının maliyyə təhlili, habelə maliyyə hesabatlarının müvafiq əmsallarının və hesabat dövrünün qəbul edilmiş standart göstəricilərlə müqayisə edilməsidir. Maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli pozuntularla bağlı potensial risklərin müəyyən

edilməsi üçün auditoru kifayət qədər informasiya ilə təmin edən əmsalların və nisbətlərin müəyyən edilməsində peşəkar mühakimə prinsipindən və əsaslandırılmış etimad prinsipindən istifadə edilməlidir. Nisbətlər diqqətlə seçilmiş və yalnız əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə almaq üçün hər bir təşkilatın xüsusi vəziyyətinə uyğunlaşdırılmalıdır. Ətraflı testlər pozuntu riski ən yüksək olduğu konkret itkilərin yoxlanılmasına yönəldilməlidir. Bu zaman vəzifəli şəxslər arasında hesablaşma məbləğlərindən (amortizasiya, faizlər və s.) sövdələşmələrin sübutlarının alınmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yüksək strukturlaşdırılmış itkiləri nəzərə alınmaqla auditor digər müqavilələrdən istifadə etməlidir. Auditor mühasibat uçotunun yoxlanılması ilə məhdudlaşmamalıdır. İcarəyə götürülən aktivin inventarlaşdırılması, təftiş və bəlkə də fiziki müayinə prosesinin auditor tərəfindən nəzərdən keçirilməsi daha etibarlı sübutlar əldə etməyə imkan verir (Бабаев Э.П. 2021: s.5).

Auditin effektivliyi mühasibat uçotu və hesabatlılığın kompleks auditinin tərkib hissəsi olmalıdır. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, biz itkilərin maliyyə fəaliyyətinin uçotunun və hesabatının etibarlılığının audit metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, habelə auditin planlaşdırılmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bir sıra tövsiyələr vermək olar:

– Beynəlxalq və milli audit standartları, itkilərin yoxlanılması və hesab qalıqlarının yoxlanılması ilə effektiv audit metodologiyası – itkilərin audit və uçotunun optimal proqramı təklif edilir;

– İtkilər üzrə audit riskinin artmasına səbəb olan amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Elektron texnologiyaların gəlməsi ilə mühasibat hesabatlarının yoxlanılması daha sürətli, daha asan və daha effektiv olmuşdur. Lakin bununla yanaşı, auditin optimallaşdırılmasının əlavə problemləri, o cümlədən təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin yeni formalarının yoxlanılması, bu resursdan istifadə ilə bağlı məlumatların və xərclərin auditə ortaya çıxdı. Bununla əlaqədar auditor fəaliyyətinin aşağıdakı inkişaf perspektivləri mövcuddur (Василенко М.Е., Терновая П.С., 2020: s.355):

- İnformasiyalaşdırmanın rolunun artırılması, Audit proseslərinin avtomatlaşdırılması;
- Auditdə istifadə olunan xüsusi proqramların funksiyaları və metodlarının spektrinin genişləndirilməsi;
- Təşkilatın intellektual kapitalını təmin edən inteqrasiya edilmiş hesabatların rolunun artırılması;
- Audit və mühasibat fəaliyyətində mühasibat uçotu və informasiyanın rəqəmləşdirilməsi üçün yeni normativ bazanın yaranması. Hal-hazırda audit üçün ən populyar kompüter proqramları bizim fikrimizcə:

Tədqiqat nəticələrinin rəqəmləşdirilməsi Azərbaycan da daxil olmaqla, dünya cəmiyyətinin bütün sahələrində inkişaf edəcək və genişlənəcəkdir. Bu, rəqəmsal texnologiyaların yayılmasının ölkənin ali rəhbərliyinin, eləcə də elm və texnologiyanın inkişafının böyük dəstəyi ilə bağlıdır. Yeni texnologiyaların ortaya çıxması ilə maliyyə uçotu və audit prosesləri də inkişaf edir. Bazar, müasir alətlər və metodlardan istifadə edərək sürətləndirmək və sadələşdirmək üçün sürətli, dəqiq və vaxtında idarəetmə həllərini tələb edir. Bu metodlara bulud serverləri, ixtisaslaşdırılmış proqramlar, blockchains, elektron imza və s. şəkildə rəqəmsal texnologiyalar daxildir. Bundan əlavə, yeni alətlər olacaq, yenilənmiş bir proqram görünəcək, funksiyaların siyahısı yalnız genişlənəcəkdir. Beləliklə, electron proseslər mühasibat uçotu və audit sahəsində böyük perspektivlərə malikdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işinin yekununda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatlar əsasında qeyd edək ki, Ermənistanın mənfur təcavüzünün nəticələri əhaliyə dəymiş insani və mənəvi zərər nəticəsində ömür uzunluğunun azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Vətəndaşların, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının itkiləri ilə bağlı bir çox sənədlər (ərizə, arayış, mal və materialların mövcudluğu) toplanaraq bu ərazilərdə siyahıya alınma davam etdirilərək əhali itkisinin ilkin rəqəmləri müəyyənləşdirilmişdir.

ARDSK məlumatına görə, Kəlbəcər rayonunda 2019-cu ildə cəmi 55,762 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Ermənistanın 27 illik karyerası ona öz potensialından istifadə etməyə imkan vermir. İşğal nəticəsində ermənilər 13 minə yaxın fərdi yaşayış evini, minlərlə inzibati və sosial binanı, 37 min 852 hektar meşə sahəsini dağıdılib.

Bu proseslər zamanı əsas diqqəti cəlb edən məsələlər bu itkilərin mühasibat uçotu üzrə tam həcm olaraq və real faktlara uyğun şəkildə göstərilməsi, habelə onların aşkar edilərək tanınması və işğal zamanı məhv olunmuş aktivlər qismində qəbul olunması, onların gələcək inkişafı istiqamətində təsərrüfat əməliyyatlarının zamanında qeydə alınmasından ibarətdir. Bununla bərabər, itkilər zamanı dəyən zərərin hüquqi müstəvi üzrə araşdırılması, habelə onların təqsirkar subyektlər tərəfindən ödənilməsinə görə ardıcıl şəkildə işlər aparılmalı və zərər ödənilənə qədər bu məsələ üzrə həm mühasibat uçotunda, həm də maliyyə hesabatlarında açıq şəkildə qalmalıdır.

Mühasibat uçotu üzrə həmin qaydada əks olunan itkilərin məbləği hüquqi müstəvi üzrə araşdırılma aparıldıqdan sonra beynəlxalq hüquq orqanların vasitəçiliyi ilə həmin işğalçı ölkəyə iddia irəli sürülməli və bu sonrakı prosesdə itkilərin ümumi məbləği mühasibat uçotunda gələcək zamanda ödəniləcək olan debitor borcu kimi tanınmalıdır.

Rəsmi sənədlərdə işğal olunmuş ərazilərin 20%-ə qədəri göstərilə də, işğal zonasına yaxın yaşayış məntəqələrində normal yaşayış şəraitinin və iqtisadi imkanların olmadığını nəzərə alsaq, hazırda Azərbaycan ərazisinin 25%-ə qədərini fəsadlar yaşadığını söyləmək olar.

Ermənistanın hərbi təcavüzündən zərər çəkmiş əsas iqtisadi obyektlərdən biri kim Zod qızıl yatağını göstərmək olar.

Söyüdlü-Zod qızıl yatağı Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda yerləşir. Zod qızıl yatağının işlənməsi eramızın III minilliyinə təsadüf etməkdədir. 1970-1980-ci illərdə söyüd sahəsində aparılan geoloji tədqiqatlar zamanı qədim kurqanlar, mağaralar, quyular, qədim qaya yataqları və ayrı-ayrı kurqanlar qədim filiz parçaları və qızıl mədən alətləri burada insanların 5000 il əvvəl yaşamasını sübut edir. Qızıl çıxarıldı.

“Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin” məlumatına görə, işğal altında olan Kəlbəcər rayonunun təbii sərvətləri 1993-cü və 2020-ci illərdə Kəlbəcər rayonunda sənaye əhəmiyyətli və işlənmiş Söyüdlü (Zod) və 13 tondan çox Ağduzdağ və Tutxun qızıl yatağının 112,5 tonunu təşkil edir.

O, Ermənistan Respublikasının işğalçı rejimi tərəfindən talan edilib, mədəndən çıxarılan 1 tona qədər filizdə minimum 0,6 qram qızıl var, aşkar edilmiş qızılın miqdarı çox böyük diapazonda (0,6-22,6 q/t) dəyişir. Zod qızıl yatağının ümumi potensialı 8 milyard dollar həcmində qiymətləndirilir.

Tədqiqat işi üçün aşağıdakı təklifləri vermək olar:

1. Təşkilatlarda inventarlaşdırmanın təşkil olunma qaydasını tənzimləyən normativ sənəd əmlak və maliyyə öhdəliklərinin inventarlaşdırılmasına dair əsasnamədir. Bu əsasnamə ilə tənzimlənməyən məsələlər daxili nəzarətin təşkili üzrə yerli normativ aktlarda açıqlana bilər. Bir çox təşkilat aylıq və ya rüblük inventar götürür, lakin bütün müəssisələr hər il inventar aparmalıdır.

2. Analitik uçotu həyata keçirmək üçün müəssisə həm proqram təminatına, həm də sistemi idarə etmək üçün kadrlara investisiya qoymalıdır. Bu, qeyri-müəyyən nəticələrlə xeyli xərc tələb etmək deməkdir. Menecerlər həmçinin məlumatları şərh etməyi və strateji qərarlar qəbul etmək üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

3. Elektron uçot şəraitində mühasibat sahəsinin iqtisadiyyatın digər seqmentləri ilə daimi qarşılıqlı əlaqəsinin həyata keçirilməsi, audit fəaliyyəti üzrə şəffaflığı artırmaq lazımdır;

4. Elektron uçot şəraitində uçot və audit sistemi ilə məsafədən üzrə əməliyyatların real vaxta izlənməsi üçün tətbiq olunması;

5. Emal müəssisələrində itkilərin uçot və audit sahəsi üzrə innovativliyi yüksəltmək, rəqəmsal texnologiyaları genişləndirmək, audit və uçot sahəsində müasir texnologiyalardan, bulud texnologiyası və ağıllı müqavilələrin tətbiq edilməsi təklif olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Hesab haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “MINIMAX Consulting”, Bakı, 2004.

2. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 24 mart 1995-ci il, № 998.
3. “Aktiv və öhdəliklərin siyahısının tərtib edilməsi Qaydaları”nın qəbulunda.
4. Abbasov Q.A. (2017), “Mühasibat uçotu” dərsliyi və metodik vəsait, Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 528 səh.
5. Alexander D., Annie B., Yorisen A. (2010), “Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları: Nəzəriyyədən Təcrübə”. Rus dili, Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatından tərcümə, 764 səh.
6. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində tərcümə olunmuş “İqtisadiyyat nəzəriyyəsi kursu” dərslikləri, 2012.
7. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyasının “Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarına uyğun hesabların aparılması Qaydaları”nın qərarının təsdiq edilməsi 21.12.2019.
8. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı, 23.07.2013-cü il.
9. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2000.
10. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2019.
11. Cənubi A. (7 oktyabr 2014-cü il). “Mühasibat uçotu və elektron uçotda texnologiyanın rolu”, Proses-Sosial və Davranış Elmləri. 152, 852-855. doi: 10.1016 / j.sbspro.2014.09.333
12. Əliyev Q. (2008), “İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi və krediti”, Bakı, Azərnəsr, 298 səh.
13. Hacıyev S.H., Beramov A.İ. (2011), “Dünya iqtisadiyyatı tarixi”, Bakı, Elm, 289 səh.
14. Hesablar, qanunlar, qaydalar, göstərişlər. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. Bakı, 2016, 456 səh.
15. İdarəetmə uçotu. Peşəkar Mühasib Proqramı, Fundamental Səviyyə, Üçüncü Mövzu. Dərslik Get Through Guides Ltd UK tərəfindən hazırlanmış və ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants) tərəfindən tövsiyə

edilmişdir. İngilis dilindən METM tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı, 2013, 777 səh.

16. Kazımlı X.H. (2008), “Qiymətləndirmənin əsasları”, Bakı, SCI, 224 səh.

17. Maliyyə uçotu. Peşəkar Mühasiblər Proqramı. Əsas səviyyə, üçüncü fənn. Dərslik Get Through Guides Ltd UK tərəfindən hazırlanmış və ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants) tərəfindən tövsiyə edilmişdir. İngilis dilindən METM tərəfindən tərcümə edilmişdir, Bakı, 2013, 680 səh.

18. Mehdiyev V.M. (2014), “Milli Mühasibat Uçotu Standartları və Kompüter Mühasibat Uçotu: Annotasiya”, Struktur və Tətbiq Problemləri, Bakı, “SABAH” nəşriyyatı, 228 səh.

19. Mühasibat uçotunun əsasları (beynəlxalq standartlar əsasında), dərsliklər. Get Thru Guides Limited, London BK, 2010, Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2013, 702 səh.

20. Sadıqov A.Ə., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə (2012), “Mühasibat uçotu” dərsliyi, Bakı, “Müəllim” mətbəəsi, 688 səh.

21. Sadıqov A. (2008), “Beynəlxalq İqtisadi Hüquq”, Bakı, Qanun, 245 səh.

22. Salahov A.S. (2000), “Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi”. 1C Accounting-Prof 6.0 Mühasibat proqramının Windows versiyasında elmi və praktiki alət. Bakı, “Əbədi”, 213 səh.

23. Salahov A.S. (2008), “Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi”. “Azmuhasib” mühasibat uçotu proqram paketinin tətbiqi xüsusiyyətləri. Dərs kitabı Bakı, 236 səh.

24. Salahov A.S. “Milli mühasibat uçotu standartlarının kompüter uçotunda tətbiqinin bəzi məsələləri”, böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu. Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans. Bakı, “İqtisadiyyat və audit” jurnalı nəşri, 2009, səh.394-397.

25. Salahov A.S., Mehdiyev V.M. (2016), “Mühasibat uçotu”, Dərslik, Bakı, “Bakı 3 nömrəli mətbəə” ASC, 566 səh.

26. Səbzəliyev M.S. (2018), “Maliyyə hesabatları”. Dərslik, Bakı, “İqtisadiyyat Universiteti” nəşriyyatı, 312 səh.

27. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. (2014), “İdarəetmə uçotu”, Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 524 səh.

İngilis dilində

1. Alexander D. (2018), “Christopher Knobs. Financial accounting. An international introduction”. Pearson Education Limited, 5th edition, 510 p.

2. Orucov V.C. (2018), “Ways to improve accounting and financial reporting in Azerbaijan's budget organizations with the use of electronic accounting”. Herald of Kiev National University of Business and Economics. Kiev, 291 p.

3. Salahov A.S. (2018), “Some Issues of Electronic Accounting Development”. International Accounting and Practical Conference “Accounting, Analysis, Auditing and Taxation: The Modern Paradigm in Sustainable Development” Kiev National Economic University, 6 256 p.

Rus dilində

1. Асадуллина А.И., Моисеев Р.Е., Гоу В.П.О. имени Казанского государственного технического университета имени В. И. А. Н. Туполева», материал научно-практического бережливого семинара «Внедрение концепции «бережливого продукта» в Республике Татарстан (27 мая 2011 г.).

2. Багриновский К.А., Рубцов В.А. (2015), “Модели и методы прогнозирования и долгосрочного планирования: учеб”. Мануэль, Багриновский К.А., Рубцов В.А.М. Издательство РУДН, 213 стр.

3. Борисевич В.И., Кандаурова Г.А., Кандауров Н.Н. (2014), “Экономическое прогнозирование и планирование: Учебник”. Пособие под общ. Эд. Борисевич В.И., Кандаурова Г.А. Минск, ИП «Эко-Перспектива», 201 стр.

4. Бабаев Э.Р. (2021). “Совершенствование методики аудита достоверности учета и отчетности финансовой деятельности лизинговых операций”. AUDIT 2021, 3 (33), с.3-14.

5. Василенко М.Е., Терновая П.С., (2020). “Цифровизация в бухгалтерском учете Azimuth of Scientific Research: Economics and Administration”. Т. 9. № 3(32)с.354-356.

6. Герасенко В.П. (2014), “Экономическое прогнозирование и планирование: Практикум: Учебник”. Разрешение. Минск, Новые знания, 302 страницы.

7. Герасенко В.П. (2018), “Методы прогнозирования для управления рыночной экономикой”. Гомель, «Альтаир», 226 стр.

8. Егоров В.В., Парсаданов Г.А. (2014), “Народнохозяйственный прогноз: Учебное пособие”, М., ИНФРА-М, 217 стр.

9. Соловьева О.В. (2015), “МСФО и ОПБУ: учет и отчетность”. МСФО и ОПБУ: учет и отчетность. М., ИНФРА-М, 275 стр.

Internet resurslari

1. <https://apa.az/az/xeber/senaye-ve-energetika/Zngilanin-iscaldan-azad-edilmsi-Azrbaycanin-mineral-resurs-istehsalini-v-ixracini-artiracaq-611490>

2. https://azertag.az/xeber/Agdam_Qarabagin_senaye_merkezine_chevrilecek-1799195

3. <https://azkurs.org/fovqelade-hallarda-zererin-qiymetlendirilmesi.html>

4. <https://bizfluent.com/info-8631040-advantages-disadvantages-financial-accounting.html>

5. <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Synthetic+Accounting>

6. <https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/zengezur-dehlizinde-region-olkelerinin-de-maragi-yuksekdir-59>.

7. <https://finacademy.net/materials/article/vnutrennij-audit-buhgalterskogo-ucheta>

8. <https://muhasib.az/Muhasibat/teshkili/inventarizasiya.php>

9. <https://nk.gov.az/az/article/1219/>

10. https://studbooks.net/1485557/buhgalterskiy_uchet_i_audit/puti_sovershenstvovaniya_buhgalterskogo_ucheta_pribyley_ubytkov

11. <https://unec.edu.az/application/uploads/2016/07/Babayev-Rafiq-.pdf>
12. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/M-mm-dov-Nikbin-Az-r.pdf>
13. <https://virtualaz.org/bugun/7745>
14. <https://wikifaz.icu/wiki/E-accounting>
15. <https://www.e-muhasib.az/article.php?cat=2&n=331>
16. <https://www.kom-dir.ru/article/1950-uchet-poter-na-proizvodstve>
17. <https://www.moedelo.org/club/buhgalterskij-uchet/otchet-o-pribylyah-i-ubytkah-msfo#subject-h2-0>
18. <https://yenisabah.az/kelbecerin-senaye-potensialiyuksek-qiymetlendirilir>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İstehsalatda yaranan zay üzrə müxabirləşmələr.....	17
---	----

Cədvəl 2: Münaqişə zamanı Qarabağ ərazisində 7 rayon üzrə talan olunmuş, məhv edilmiş qəsəbə, mədəni-məişət obyektlərinin, tarixi abidələrin və şəhid olmuş, əlil olmuş insanlar barəsində.....35

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Əsrik Süd Emalı Zavodunun işğaldan azad olunandan sonrakı peyk körüntüsü.....30